

J. P. TRAP

KONGERIGET
DANMARK

FJERDE OMARBEJDEDE UDGAVE

UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG
STEDLIGE MEDDELERE FRA ALLE LANDETS EGNE

UDARBEJDET AF

HARALD WEITEMEYER

III. BIND

SORØ AMT · PRÆSTØ AMT
BORNHOLMS AMT

KØBENHAVN 1921

G. E. C. GADS FORLAG

(FREDERIK GAD)

	Pag.		Pag.
Lellinge (egen Komm.)	338	Stege Købstads Landdistrikt (Stege Komm.)	494
Lidemark (egen Komm.)	339	Stege Landsogn (egen Komm.)	494
Lille-Heddinge (egen Komm.)	379	Store-Heddinge Landsogn (egen Komm.)	360
Lundby (egen Komm.)	450	Strøby (egen Komm.)	371
Lyderslev (egen Komm.)	376	Sværdborg (egen Komm.)	454
Magleby (egen Komm.)	364	Sædder (egen Komm.)	347
Magleby (egen Komm.)	504	Sønder-Dalby (Sønder-Dalby-Tureby Komm.)	407
Mern (egen Komm.)	481	Taarnby (Valløby-Taarnby Komm.)	354
Mogenstrup (Nestelsø-Mogenstrup Komm.)	442	Toksværd (egen Komm.)	434
Nestelsø (Nestelsø-Mogenstrup Komm.)	441	Tureby (Sønder-Dalby-Tureby Komm.)	408
Nyord (egen Komm.)	515	Tybjerg (egen Komm.)	413
Næsby (Næsby-Tyvelse Komm.)	426	Tyvelse (Næsby-Tyvelse Komm.)	429
Næstved Skt. Mortens Landdistrikt (Næstved Komm.)	432	Udby (egen Komm.)	476
Næstved Skt. Peders Landdistrikt (Næstved Komm.)	432	Ulse (egen Komm.)	404
Olstrup, se Holme-Olstrup.		Valløby (Valløby-Taarnby Komm.)	348
Præstø Købstads Landdistrikt (Præstø Komm.)	460	Varpelev (egen Komm.)	372
Rislev (Fensmark-Rislev Komm.)	420	Vejlø (Vejlø-Vester-Egesborg Komm.)	444
Roholte (egen Komm.)	402	Vemmetofte (egen Komm.)	389
Rønnebæk (egen Komm.)	436	Vester-Egede (egen Komm.)	411
Sandby (Sandby-Vrangstrup Komm.)	430	Vester-Egesborg (Vejlø-Vester-Egesborg Komm.)	448
Skelby (egen Komm.)	421	Vollerslev (Vollerslev-Gørslev Komm.)	341
Skibinge (egen Komm.)	471	Vordingborg Landsogn (egen Komm.)	486
Smerup (Spjellerup-Smerup Komm.)	375	Vraaby (Endeslev-Vraaby Komm.)	358
Snesere (egen Komm.)	465	Vrangstrup (Sandby-Vrangstrup Komm.)	431
Spjellerup (Spjellerup-Smerup Komm.)	388	Ørslev (egen Komm.)	477
		Øster-Egede (egen Komm.)	405
		Øster-Egesborg (egen Komm.)	478

BORNHOLMS AMT ..... 519—652

Købstæder: Aakirkeby p. 575. — Allinge-Sandvig p. 556. — Hasle p. 551.

— Neksø p. 568. — Rønne p. 536. — Svaneke p. 563.

Herreder: Nørre-Hrd. p. 599. — Sønder-Hrd. p. 637. — Vester-Hrd. p. 582.

— Øster-Hrd. p. 622.

Sogne (og Landkommuner):

Aaker (egen Komm.)	644	Knudsker (egen Komm.)	583
Allinge-Sandvig Købstæders Landdistrikt (Allinge-Sandvig Komm.)	607	Nyker (egen Komm.)	585
Bodilsker (egen Komm.)	638	Nylarsker (egen Komm.)	595
Christiansø (ingen Komm., sorterer under Marineministeriet)	647	Olsker (egen Komm.)	616
Gudhjem (Øster-Larsker-Gudhjem Komm.)	626	Pedersker (egen Komm.)	642
Hasle Købstads Landdistrikt (Hasle Komm.)	600	Povelsker (egen Komm.)	640
Ibsker (egen Komm.)	634	Rutsker (egen Komm.)	603
Klemensker (egen Komm.)	600	Rø (egen Komm.)	619
		Vester-Marie (egen Komm.)	588
		Øster-Larsker (Øster-Larsker-Gudhjem Komm.)	622
		Øster-Marie (egen Komm.)	629

Lægekr., Amtets 2. Folketingskr. (Opstillingskr.), for hvilken den er Valgsted, Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., 6. Forligskr. og 2. Udskrivningskr. 21. Lægd og er Sessionssted for Lægderne 6, 21, 24-26.

Aakirkeby har Toldvæsen fælles med Neksø. Ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Assistent, ved Telegrafvæsenet en Bestyrer (Postmesteren).

Om *Rønne-Neksø Banen* med Sidebane fra Aakirkeby til Almindingen se p. 548. Mellem A. og Øens andre Stationer befordredes i 19^{19/20} 65,881 Personer; Totalv. af Gods og Kreat. afgaaet fra A. var 3940, ankommet til A. 9741 Tons.

Historie. Aakirkeby (1420 Aakirkibø) er maaske grundl. midt i 12. Aarh. af Ærkebisp Eskil, efter at han 1149 var kommet i Besiddelse af det meste af Øen; sikkert er det, at en af hans Efterfølgere, Peder Saxesen, 1228 gav den dens Privilegier (gentagne Gange bekræftede af de senere Ærkebisper, saaledes 1413, 1420 og 1450), hvorved Byen fra Øens eneste Landsby blev forfremmet til dens første Købstad. Den var Øens vigtigste By i Middelalderen, Sæde for Bornholms kirkelige Styrelse, ligesom ogsaa Øens Landsting holdtes her lige til 1776, da det flyttedes til Rønne (ophævet 1813). Senere blev den overfløjet af de opvoksende Havnebyer — den har dog selv haft en Havn ved Sydkysten ved Raghammer, lidt Ø. for Grødby Aas Udløb, men den var helt tilsandet i Beg. af 19. Aarh. — og tabte mere og mere Betydning; kun Kirken og det p. 580 omtalte Hospital er Minder om dens fordums Storhed. Lübeckerne hærgede den saa voldsomt 1509 og 1510, at Ærkebisp Birger 1511 maatte eftergive den Afgiften af Smør og nedsætte Afgiften for de næste syv Aar. I Aakirkeby og Aaker Sogn døde 1618 928 og 1654 557 af Pesten. En Del af Byen med Hospitalet og Skolen brændte ^{10/8} 1760. Byen byggede 1743 sin danske Skole, hvis Forhold dog først ordnedes ved kgl. Reskr. af ^{9/8} 1751. I 1658 havde Byen i alt 60 Borgere, 1769 var der 361 Indb. Det lille Haandværkerkvarter *Nyby* mod SØ. lagdes først ind under Aakirkeby ved Res. af ^{22/12} 1770. Jærnbaneanlægget, der har gjort Byen til Knudepunkt i det Indre af Øen, har bragt nyt Liv i den lille By, der har udvidet sig og er taget en Del til i de sidste Aar. — Politikeren Lucianus Kofod († 1904) oprettede 1856 en Folkehøjskole i Aakirkeby, som han dog opgav 1858, da han blev Folketingsmand.

Litt.: J. Carlsen, Pesten i Aaker S. 1653-54, i Naturen og Mennesket III, 1890; C. Th. Christensen, Uddr. af Aaker Kirkebog, i Kirkeh. Saml. 4. R. I p. 469 flg.; N. Hansen, Aaker Præstegd. i 200 Aar, i Bornh. Saml. I, 1906.

Vester-Herred.

Sognene: Knudsker, Nyker, Vester-Marie, Nylarsker.

1584

Vester Herred, sydvestlig paa Øen, omgives af Østersøen og Nørre-, Øster- og Sønder-Hrdr. Dets Bredde fra V. til Ø. er i den nordl. Del c. 17 km, fra N. til S. er det bredeste Sted c. 13 km. I Herredet ligger Øens højeste Punkt, Rytterknægten (se p. 523, til hvilket Sted ogsaa henvises ang. Naturforholdene). C. ^{1/4} er dækket med Skov (Almindingen m. m., tils. 3400 ha). Af Vandløbene mærkes mod V. Blykobbøe Aa og Bagaa, hvilken sidste paa et Stykke danner Nordgrænsen. Efter Matr. gaar der i Gnmst. c. 13 Td. Ld. paa 1 bh. Td. H. Det saml. Areal udgør 13,696 ha (c. 137 km²),

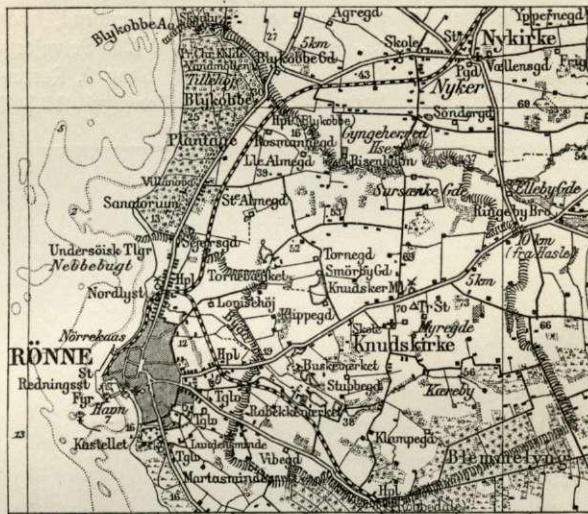
deraf Vandareal 87. Ager og Engs Hartk. var ^{1/1} 1905 1882 Td. Folketallet

var $\frac{1}{2}$ 1921 5368 (1801: 2858, 1850: 3858, 1901: 4773). I Herredet ligger Købstaden Rønne. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Nørre-Hrd., Bornholms Vester Provsti.

Herredet hed i Middelalderen *Rønne Herred* (1303 Rotnæhæret); allerede 1530 forekommer dog det nuværende Navn („Westre herrit“).

Knudsker*) Sogn,

Anneks til Rønne Købstad, omgives af Rønne Købstads Jorder, Østersøen, Nyker Sogn, fra hvilket det for en stor Del skilles ved Blykobbæ Aa (1676 Blycop Aa), Vester-Marie og Nykersker S. Kirken ligger c. 4 km Ø. for Rønne. Sognet er ejendommeligt i geologisk Hens. ved paa den østl. Side at indeholde den stærke Skraaning af Granitplateauet, som her hæ-

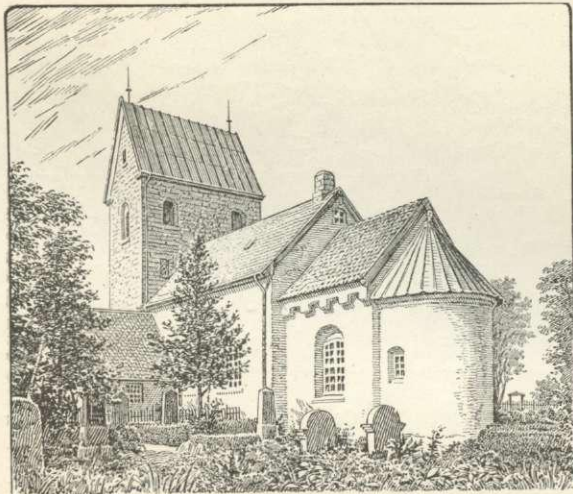
ver sig op og paa Midten af Skraaningen har de særlige Kaolinlag, som kun er fundne her, og paa den vestl. Side særegne kulførende Dannelser (Rhæt-Lias Formationen). Højeste Punkt ved Hallegd. er 73 m; ved St.-Myregd. et Punkt 70 m med trig. St.; Landevejen fra Rønne til Knudsker fører over „Snurrebakken“. I Sognet findes fl. Granitbrud, hvor der brydes Sten til de store Granithuggerier i Rønne, og en betydelig Mængde Granit udføres herfra. Mod NV. langs Kysten ligger største Delen af den Staten tilh. Blykobbæ Plantage (Sandflugtsskoven); den syd-østl. Del af Sognet hører for en Del til „Blemmelyng“. Spredt i Sognet findes talrige smaa Skovpletter. Byaaen og Rosmannebæk løber mod V. Gennem Sognet gaar Landevejene fra Rønne til samtlige Øens Købstæder samt Rønne-Neksø og Rønne-Allinge Banen.

Befolkning i 1921: 950 (1801: 385, 1850: 499, 1901: 767), boende i 177 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 300 Td.; 50 Gde med 278 og 70 Hse med 21 Td. Hartk., samt 20 jordløse Hse. Ejds. (1920): 4111, deraf Jordv.: 1871. Areal: 1921 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 68 ha, Rug 107, Byg 142, Havre 153, Blands. til Modenhed 129, Kartofler 19, Foderroer 158; Brak udgjorde 134 ha, Grøn-foder og Græsning 429, Haver o. l. 29, Skov 316, Heder 38, Stenmarker o. l. 51, Vandar. 7. Kreaturhold (1920): 358 Heste, 1488 Stk. Hornkv. (deraf 821 Køer), 19 Geder, 165 Faar, 620 Svin (1914: 1505).

I Sognet *Skt. Knuds Kirke* (1569 Knuds Kircke; Sognet: 1581 Knudskier), i Nærheden Skole og Fattighus; *Blykobbæ*, Jærnbanehpl. paa Rønne-Allinge Banen; *Blykobbæ Plantage*, Huse, med Bornholms Sanatorium og Tuberkulosehospital, opf. 1907, med Plads til 36 Syge; *Robbedale*, Huse, med Jærnbanehpl. paa Rønne-

*) Endelsen „ker“ er Forkortelse af „Kirke“.

Neksø Banen. Kaolinslemmerier ved *Buskegaard*, „Buskeværket“, (anl. 1872) og *Rabækkegaard*, „Rabækkeværket“ (anl. 1873, se H. E. Winkel, Beskr. af Kaolinslemmeriet R. paa Bornh., i Den tekn. Foren.s Tidsskr. 1885-86, p. 5), tilh. det 1873 stift. „Kaolin Industri A/S paa Bornholm“ (se under Hasle Landdistr. p. 600), samt ved *Torneværket* (se K. Rørdam, Undersøg. af mesozoiske Lerarter og Kaolin paa B., i Danm. geol. Unders. 1890); fra *Sejersgaard* udføres raa Kaolin. V. for Kirken og især ved *Klippegd.* er der store Stenbrud, hvor den blaaagtige Syenitgranit brydes (se ndfr.). — *Store-Almegaard* (26. Selvejergd.), c. 21 Td. H., Ejdsk. 140, Jordv. 100; c. 99 ha, deraf Eng 11, Skov 9, Resten Ager. *Sejersgd.*, 13,3 Td. H., Ejdsk. 125, Jordv. 84; c. 71 ha. *Tornegd.*, 12,5 Td. H., Ejdsk. 80, Jordv.

Skt. Knuds Kirke.

55,5; 53 ha, deraf Ager 50. Andre Gde: *Myregde, Kørebygde* (Tjærebygde), *Klampegd.*, *Stubbege, Smørbygde*. (1569 Smørby), *Rosmannegd.* (hertil henlagt 1ste Vornedegd.), *Gadegd.* (hertil lagt Skaaningegd.), *Sursænkege, Knudsker Ml.*

Knudsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Rønne og hører under Rets- og Politikr. Rønne Kbst. m. m., B.'s Amtstuedistr. (Rønne), B.'s Lægekr., Rønne Skattekr., Vestre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr.,

1. Forligskr. og 6. Udskrivningsskr.' 2. Lægd. Kirken er selvejende.

Skt. Knuds Kirke, 70 m o. H., bestaar af Skib, Kor med Korrunding mod Ø., Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Kirken er opf. i romansk Stil. sandsynligvis c. 1200, af Kamp, dog med Cementsten til Trapper, Indfatn. om Døre og Vinduer osv.; alle Dele er opf. samtidig undt. Vaabenhuset, der stammer fra nyere Tid og er af Kamp og Mursten. Af de oprindl. Vinduer ses kun Spor af et paa Skibets Sydside; den nordl. Dør er velbevaret; paa hver Side af Korbuen er en Niche, i sin Tid bestemt til Sidealtre; den ene er gennembrudt som Opgang til Prædikestolen. Kor og Apsis har sandsynligvis været overhvalvede fra første Færd (det første med Tøndehvalv., det andet med Halvkuppel), hvorimod Skibet beholdt sit Bjælkeloft indtil ind i nyere Tid, da det fik et smagløst, hvælvet Bræddeloft, nu restaur. Ved en moderne Istandsættelse af Koret opdagedes under det nuv. Tag en ældre Tagbeklædning med store Kalkstensfliser. Den oprindl. interessanteste Del af Bygningen er det 4 Stokv. høje Taarn, ombygget 1879, Arkt. Herholdt; de to nederste Stokv. har Tøndehvalvinger; i nederste Stokv. staar midt for Taarnbuen en fri Søjle, som bærer to lavere Buer; i 2. Stokv. er Hvalvingen ombygget; fra 3. Stokv. er Adgang til Kirkeløftet (før Bræddehvalvingens Opførelse var Adgangen fra 2. Stokv.); i 4. Stokv. hænger nu Klokkerne, hvoraf den mindste er fra 1460 med Indskr. „Hjælp Gud og Maria“; Taget er nu skraat og med murede Gavle (før af Brædder); den tidligere, højst ejendommelige Vindeltrappe i Sydturen op til 3. Stokv. blev nedbrudt ved Ombygningen, og Opgangen er nu i Vestmuren. Moderne Altartavle med Nadverordene; Prædikestol fra Renæssancetiden, grovt skaaret; romansk

Granitfont. En sengotisk Altertavle af lybsk Arbejde er nu i Nationalmus. Paa Skibets nordl. Side er bevaret en, nu tilspærret, interessant Trædør. (Se H. J. Holm, Bornhs. ældgl. Kirker p. 3 og 18).

Rabækkegd. blev ^{29/12} 1658 skænket af Fr. III paa Livstid og fri for Landgilde til Villum Clausen (se p. 533). — *Store-Almegd.* ejedes af Kongens Jurisdiktionsfoged Henning Gagge, † 1562, og hans Hustru Elisabeth Kames, † 1578, senere af hans Brodersøn Jørgen Gagge, † 1606, af Borgmester i Rønne Peder Hansen Kofoed, † 1648, dennes Broder Claus Kofoed og Amtsskriver Hans Christensen (Storck), som havde udmærket sig i Opstanden 1658. Hans Enke maatte for Gæld afstaa Gaarden 1685 til General-lieutn. Hans v. Løvenhielm, som solgte den 1689 til Kbmd. Morten Poulsen Kofoed i Svaneke; ved videre Salg til Landsdommer Ancher Müller og til Mads Hansen Kofoed kom den fra 1690 til at gaa i Arv i Kofoedslægten, hvorfra den 1830 gik over til Hans Michael Ancher († 1872), hvis Søn, Lieutn. J. P. A. Anker († 1876) fødtes her 1831. — *Sejersgaard* har Navn efter Sejer Erichsen, som ejede den 1648, el. Seiger Hansen, 1664. Den købtes 1810 af Peder Dam Jespersen, som gjorde den til Mønstredrift i Avls- og Skovbrug. Efter hans Død 1836 overtoges den af Sønnen Hans Kofoed Jespersen, som 1852 stiftede Bornhs. landøkonomiske Forening og var dens Formand til 1860. — *Erlandsgd.* ejedes 1625 af Erland Pedersen; *Brandsgd.* 1598 af Peder Brand, og antagelig skriver Gaardnavnene sig fra disse Personnavne. — I Sognet findes fra gl. Tid 34 Selvejergde, 8 Vornedegde samt Gildesgaarden og Præstegaarden.

Blykobbé Plantage el. *Sandflugtsskoven*, der i en smal Stribe strækker sig langs Kysten fra noget N. for Rønne gennem Knudsker og Nyker Sogne, var indtil 1819 en Flyvesandstrækning, der gjorde megen Skade; da tog Staten den under Fredning, og den forvandlede til Skov under Ledelse af Sandflugtskommissær Peder Dam Jespersen. I Skoven, der er en Blandingsskov, mest bestaaende af Naal og Birk, ligger *Prins Christians Kilde*, med en smuk Mindesten fra 1824 for Chr. VIII, som da besøgte Bornholm, med Indskr. af Rektor P. G. Bohr, og flere til Dels undersøgte Gravhøje, *Tilehøje* (Kjilehøj); paa en af dem er der 1886 rejst en Granitstøtte for Peder Jespersen, † 1835. Sydligere i Skoven ligger Traktørstedet *Villa Nova* og det ovfr. nævnte Tuberkulose-sanatorium. (Se M. K. Zahrtmann, Sandflugten paa B. og Peder Jespersen, i Bornh. Saml. XI; samme, Sandflugtsskoven ved Rønne og dens Anlægger, i Naturen og Mennesket 9 Bd., p. 237 flg.).

Stenhuggeriet i Sognet dreves fra 1819 af Kommandant P. M. Hoffmann, som aarl. solgte for 11,000 Rd. tilhugne Sten, bl. a. til Trekroners Anlæg. 1824 optog Skipper Jens Hansen Rønne Stenbrydningen; 1826 lejede han hertil Klippegaards Stenløkke, leverede Fliser til Christiansborg, Holmens Bro i Kbhvn., Rensborg Fæstning m. m. og havde indtil 100 Md. i Arbejde.

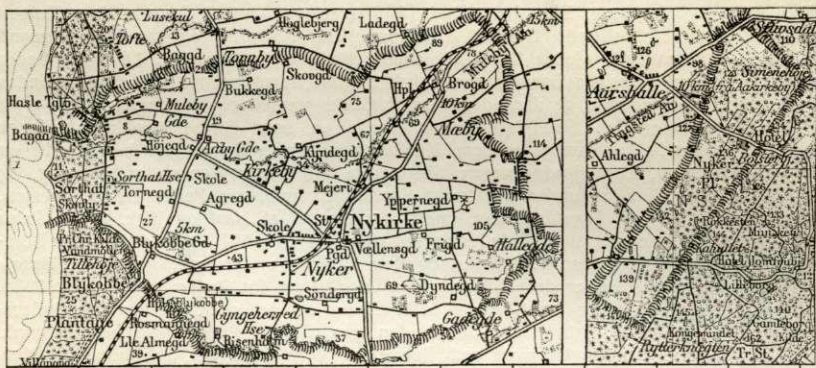
C. 30 Gravhøje kendes i Sognet, flere af dem nu dog sløjfede el. forstyrrede; i den nordligste Del af Sandflugtsskoven ligger i Række de 6 *Tilehøje*, til Dels tidligere udgravede; 2 Høje, ved Rosmannegd. og Tornegd., er fredlyste. Ø. for Almegaards Hovedlod findes en Saml. af større og mindre Røser. En anden, men lille Gruppe Røser har været ved den nu nedlagte Kanegd. (under Rabækkegd.); her er tillige undersøgt en Saml. af c. 300 Brandpletter fra den ældste Jernalder. Paa en Klippekulle (fredl.) ved Store-Almegd. ses c. 100 skaalformede Fordybninger.

Nyker Sogn omgives af Østersøen, Knudsker S., fra hvilket det skilles ved Blykobbé Aa, Vester-Marie S. og Nørre-Hrd. (Klemensker S. og Hasle Kbsts. Landdistr.), fra hvilket det paa en Strækning skilles ved Bagaå (1676 Baggé Aa), der, kort forinden den udmunder i Østersøen, forener sig med Muleby Aa. Kirken ligger c. 6 km NØ. for Rønne. Den østl. Del hører til Granitplateauet (Klippen stikker jævnl. frem af Jordbunden), er meget bakket og mindre frugtbar end den vestl. Del, som hører til Kridt- og Juraformationen. Højeste Punkt, N. for Yppernegd., er 109 m. Landet skraaner jævnt ned til Kysten, hvor Sandflugtsskoven ligger (se Knudsker S.). Gennem Sognets vestl. Del gaar Landevejen fra Rønne til Hasle; ved Kirken er Knudepunkt for Landevejene til Allinge, Gudhjem, Svaneke, Aakirkeby, Neksø, Rønne og Hasle, ligesom Sognet gennemskæres af Rønne-Allinge Banen. En Enklave (Sognets Andel i Udmarksjorderne) ligger

mod Ø. langs med Almindingens Vestrand og er til Dels beplantet (Nyker Plantage); det højeste Punkt her er Ravnebakke, 142 m.

Befolkning i 1921: 1195 (1801: 664, 1850: 983, 1901: 1101), boende i 259 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 438 Td.; 56 Gde med 396 og 132 Hse med 38 Td. Hartk., samt 44 jordløse Hse. Ejds. (1920): 4062, deraf Jordv.: 1881. Areal: 2465 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 97 ha, Rug 172, Byg 248, Havre 216, Blands. til Modenhed 154, Kartofler 71, Foderroer 225; Brak udgjorde 124 ha, Grøn-foder og Græsning 592, Haver o. l. 43, Skov 311, Heder 57, Stenmarker o. l. 25, Vandar. 14. Kreaturhold (1920): 448 Heste, 1983 Stk. Hornkv. (deraf 1016 Køer), 28 Geder, 86 Faar, 1004 Svin (1914: 2012).

I Sognet *Nykirke* (1569 Ny Kircke; Sognet: 1528 Nyckerszogenn), tæt derved Præstegaarden (genopf. efter en Brand 1870; i den store Have findes et

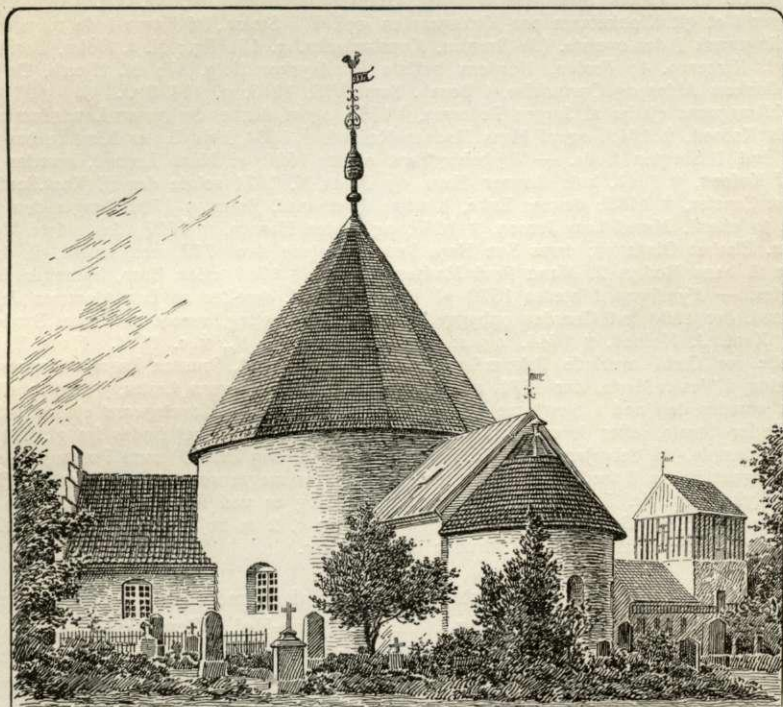

stort, smukt Platantræ) og *Nyker Jærnbanestation* med Stationsby og lidt mod V. Hovedskolen med stort Gymnastik- og Forsamlingshus, opf. 1910; to Forskoler, opf. 1901-2. Desuden Missionshuset Salem (opf. 1896, tilh. Indre Mission) og et mindre evang.-luthersk Missionshus (opf. 1909), et Andelsmejeri, 2 Mr. (Agremøllen mod V. og den højtliggende Yppernemølle mod NØ.) samt *Mæby, Gde*, med Jærnbanehpl., *Kirkeby, Gde*, og *Gøngeherred, Hse.* — Gaarden *Risenholm* (sammenlagt af Risholmsgd. og Risegd.) har c. 16,6 Td. H., Ejds. 118, Jordv. 78,2; c. 83 ha, deraf Skov 17, Resten Ager. *Vellensgd.* (Proprietærgaard; D. Atl. Wellingsgd.), 15,6 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 59,4; 71 ha, deraf Eng 6, Skov 3, Resten Ager. *Aabygd* (1416 Aby, 2 Gde under s. Ejer), 18 Td. H., Ejds. 108, Jordv. 75; 71 ha, deraf Ager 58, Skov 4. *Tornegd.*, 15,5 Td. H., Ejds. 88, Jordv. 60; 58 ha, deraf Skov 3, Resten Ager. *Blykobbegd.* (Proprietærgd.), 12,7 Td. H., Ejds. 85, Jordv. 60,9; 57 ha, deraf Skov 6, Resten Ager. *Bukkegaard*, 14 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 60; 52 ha, deraf Skov 2,5, Resten Ager. *Agregd.* (D. Atl. Paa Agrene), 14,2 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 58; 54 ha, deraf 2 Skov (mest i Klemensker S.), Resten Ager. *Aagd.* (ogsaa kaldet Brogd.), c. 14 Td. H., Ejds. 95, Jordv. 60,2; 92 ha, deraf Ager 71, Skov 2, Hede 12. Endvidere: *Kyndegd.* (Proprietærgd., nu udstykket), *Staalegd.*, *Yppernegd.*, *Smedegd.*, *Frigd.*, *Dyndegd.*, *Saltholmsgd.* (1664 Saltholm), *Ll.-Hullegd.* (1664 Holdegaardt), *St.-Hullegd.* (D. Atl. I Hullet) og *Østergd.* (tidl. Blæsbjærggd.). Lidt N. for Blykobbe Aas Udløb ligger det nu nedl. „Sorthat Kulværk“ (se p. 527; se ogsaa J. P. M. Jespersen, En Skitse af Sorthat Kulv., Rønne 1866).

Nyker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Rønne og hører under Rets-

og Politikr. Rønne Kbst. m. m., Bornh. Amtstuedistr. (Rønne), Bornh. Lægekr., Rønne Skattekr., Vestre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 1. Forligskr. og 6. Udskrivningskr.' 3. Lægd. Kirken er selvejende.

Nykirke, tidligere Allehelgens Kirke (Sognet kaldes 1416: parrochia omnium sanctorum), den mindste af Øens 4 Rundkirker, bestaar af Rundhuset, et firkantet Kor med Korrunding og et Vaabenhus mod SV. Kirken, der er opf. af utilhuggen Kamp, dog med Anvendelse af Cementsten, især til Trapper, Dør- og Vinduesindfatninger osv., stammer vistnok fra 13. Aarh., og naar der tidligere paa Kirkedørens indre Side skal have staaet, at Kirken var opf. i 1287, kan dette godt være rigtigt. Midt i Rundhuset,

Nykirke.

hvis Ydermure er 1,6 m tykke, er der en svær Pille af henved 3 m's Diameter, fra hvilken der er spændt en ringformet Tøndehvælv. over til Ydermuren; Pillen er sværere end i de andre Rundkirker af samme Type, og Murværket er grovere og af mere uregelmæssig Karakter. Rimeligvis er Kirken den yngste af Øens Rundkirker, mulig, som af Frølen antaget, opf. af en indfødt uskolet Bygmester efter Olskers Forbillede. Rotundens nordl. Dør er tilmuret, foran den smukke sydvestl. Portal er Vaabenhuset senere tilbygget, af Kamp og Munkesten. Fra Rundhuset fører en i den senere Tid forstørret Rundbue, paa hvis Sider der har været Nicher, ind til det med Tøndehvælvning forsynede Kor; Korrundingen, der helt er af Cementsten, har Halvkuppelhvælvning. I Korrundingen er der nu fremdraget 3 smaa oprindl. Vinduer. Der er Forhold, der tyder paa, at det nuv. firkantede Kor ikke er det oprindl., men at der har været et ældre, som da maaske har været rundt. I den nordl. Mur af Rundhuset er der fra Korbuens Nordside Opgang til 2. Stokv., der nu har tilmurede Spygatter, og gennem hvilket Midtpillen fortsættes og bærer Tagværket (dette Rum er ikke overhvælv.); Trappen fortsættes videre og viser, at Bygningen enten har haft et 3. Stokv., der forlængst er ned-

brudt, eller maaske har skullet have et saadant, som aldrig er blevet fuldført. Over Rundhuset er et kegleformet, spaantækt Tag med Fløj. Der er fundet Kalkmalerier saavel over Korbuen som paa Midtpillen og Ydermuren, vistnok fra Slutn. af 14. Aarh. (se M. Petersen, Kalkmal. p. 144). Alfortavlen er en Kopi af C. Blochs Opstandelsen fra Skt. Jakobskirken i Kbhvn; Prædikestol med Snitværk i Højrenæssancestil, en Del fornyet; ved den er der ophængt et Timeglas; gotisk Kalkstensfont. I Vaabenhuset et Epitaf. over Præsten Jens Nielsen Jennum, † 1648, og Hustru, to Trætavler med Tallene paa de i Pesten 1618 og 1654 døde, en Series pastorum samt en Ligsten fra den tidligere Middelalder med et Kors i Relief og to Brudstykker af en Runesten fra c. 1150, der har været indmurede i Kirken, med Indskr.: „Glom lod rejse denne Sten efter sin Søn Svend — den unge Helt vandt fuldgod Naade — og hans Broder. Den hellige Christ hjælpe begge de to Brødres Sjæl“ (se Wimmer, Dske Runemindesm. V, Nr. 32). Klokkerne hænger i et glt Klokke-taarn paa Kirkegaarden opf. i 3 Stokv., af Kamp i de to nedre, Bindingsværk i det øverste. (Se Brunius, Konstantechn. p. 151 flg.; H. J. Holm, Bornhs. ældgl. Kirker p. 4; Frølen, Nordens befæsta Rundkyrkor II p. 87; H. Hjorth, De b. Rundkirkers Alder og Oprindelse, i Bornh. Saml. VIII, 1913, p. 114 flg.).

Vellensgaard ejedes af Jørgen Pedersen, † 1588, og af dennes Svigersøn Landsdommer Mads Kofoed, † 1649, og af Hans Madsen Kofoed, † 1654, hvis Datter Kirstine bragte den ind i Slægten Sode. — *Blykobbegaard* ejedes 1590 af Hans Kofoed, arvedes af Oluf Kofoed, † 1641, hvis Sønner Hans og Mads K. 1671 solgte den til Kapt.lieutn. Ernst Canzler, † 1682; dennes Enke, Kirstine Hermansd. Bohn, † 1709, bragte den til sine to efterf. Mænd Lars Jensen, † 1685, og Peder Hansen, † 1727; den sidste blev g. m. Elsebet Olsdatter; deres Søn Hans Pedersen ejede den 1737, men senere gik den over til hans Moders 2. Mand Poul Madsen Kofoed, † 1760 uden Børn, hvorefter den solgtes. — *Kyndegaard* ejedes 1570 af Peder Kofoed, derefter af Landsdommer Jens Kofoed, der 1590 lod Gaarden opbygge med Mur og Tegtag, senere af dennes Brodersøn Kapt. J. Kofoed, † 1646, og af dennes Søn Mads K., † c. 1654. Hans Enke maatte for Gæld overlade Frimandsgaarden til „ufri Mand“, Præsten Rasmus Andersen Bleging i Vester-Marie, der 1671 solgte den til Peder Sandersen Lesler, † 1688; efter ham arvedes den ned i Slægterne Lesler, Mahler og Sode. — *Staalegaard* ejedes 1425 af Peder Staae, efter hvem den muligt har Navn. — I Sognet findes fra gl. Tid 3 Proprietærgde, 28 Selvejergde og 15 Vornedegde (1610 dog kun 12) samt Præstegaarden.

I Sognet findes 8 fredl. Gravhøje; nogle af disse er meget anselige, saaledes en Høj ved Blykobbegd. (c. 5,5 m høj), en ved Buldregd. og en ved Risholm; paa Toppen af den stenkrandsede *Bavnehøj* ved Vellensgd. staar en c. 2 m høj Bautasten. Andetsteds i Sognet kendes c. 40 Gravhøje foruden mange Røser.

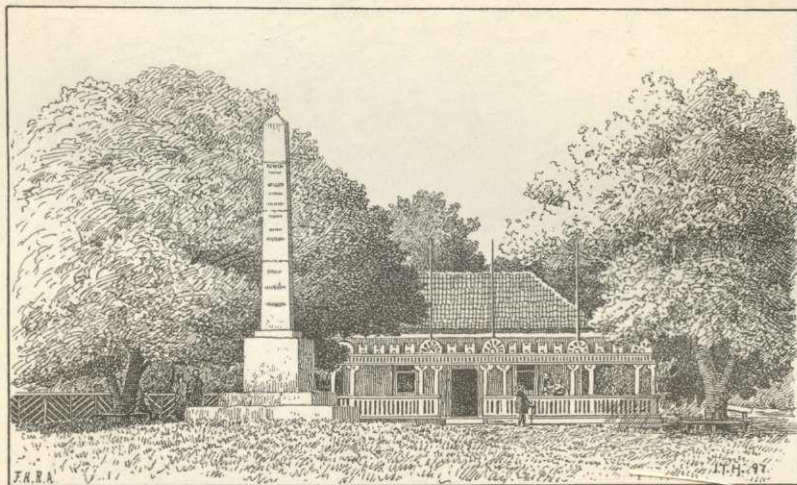
Vester-Marie Sogn, det største paa Øen og af en meget uregelmæssig Form, omgives af Nylarsker, Knudsker og Nyker S., Nørre-Hrd. (Klemensker S.), Nyker Sogns Enklave, Øster-Hrd. (Øster-Larsker og Øster-Marie S.) og Sønder-Hrd. (Aaker S.) samt Østersøen. Kirken ligger c. 8 km Ø. for Rønne og ligesaa langt NV. for Aakirkeby. Den nordl. Del hører til Granitplateauet og er gennemgaaende noget bakket og mindre frugtbar, medens den sydl. Del, Sandstens- og Juraformationen, er jævn, skraanende mod S. — dog med en stor Klippeknude, „Klinten“ — og i det hele frugtbar med Undtagelse af Blemmelyng. Den nordl. Del er for en stor Del opfyldt af Højlyngen og, i den nordøstl. Del, af Statsskoven Almindingen (med „Indlægget“) med Øens højeste Punkt Rytterknægten, 162 m., med trig. St. Gennem Sognet gaar søndre og nordre Landevej fra Rønne til Neksø, Svaneke og Gudhjem samt fra Hasle til Aakirkeby og gennem Almindingen fra Aakirkeby til Klemens Kirke; ligeledes gennemskæres Sognet af Rønne-Neksø Banen og Aakirkeby-Gudhjem Banen. S. for Almindingen nogle Moser (Kærgaard Mose, Udkær, Torevand m. m.). V. for Almindingen findes Vester-Marie Plantage, 116 ha, med Ørninge Bakke, 143 m, og spredt i Sognet en Del mindre Skovpartier (Klinteskov m. m.), særlig langs Vandløbene Tingsted Aa og Blykobbeg Aa.

Befolkning i 1921: 2164 (1801: 1180, 1850: 1600, 1901: 1992), boende i 475 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 789 Td.; 143 Gde med 661 og 228 Hse med 73,

forsk. Lodder med 55 Td. Hartk., samt 38 jordløse Hse. Ejdsk. (1920): 7282, deraf Jordv.: 3563. Areal: 6977 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 86 ha, Rug 407, Byg 403, Havre 363, Blands. til Modenhed 413, Kartofler 98, Foderroer 461; Brak udgjorde 408 ha, Grønfoder og Græsning 1329, Haver o. l. 61, Tørvemoser 12, Skov 2546, Hede 109, Stenmarker o. l. 19, Vandar. 61. Kreaturhold (1920): 924 Heste, 4311 Stk. Hornkv. (deraf 2287 Køer), 48 Geder, 456 Faar, 1472 Svin (1914: 4210).

I Sognet *Vester-Marie Kirke* (Sognet: 1429 Westre Mariekirkesogn, 1581 Westermarcker) og i Nærheden Kirkeskolen (nyopbygget 1902), Forsamlingshus (opf. 1897), Ml. og Brugsforen. samt c. 1 km mod SV. Præstegaarden; *Tingsted*, Huse, med Skole (nyopbyg. 1902) og Ml.; *Smørenge*, Gde og Hse, med Skole (tidl. „søndre Sk.“, flyttet hertil 1916), Søndagsskolehuset „Lavrasminde“ med Forsamlingsaal, Bl. for Sygeplejerske m. m. (opf. 1899), Ml. og Jærnbanehpl. (paa

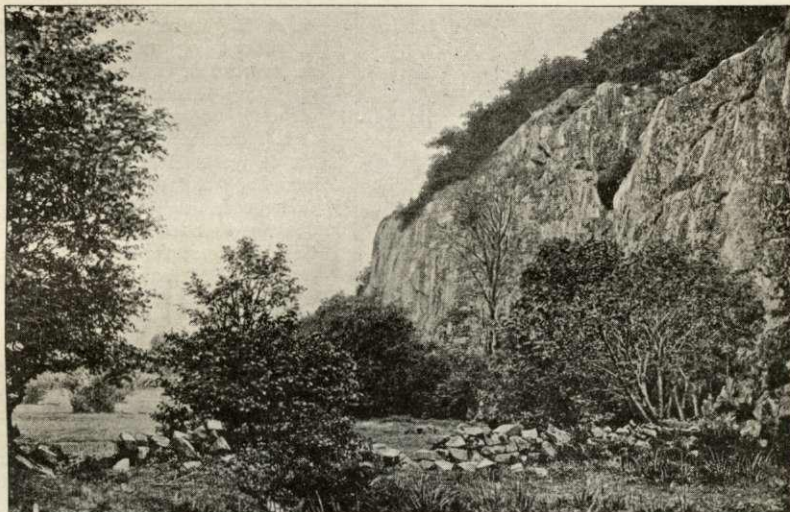

Christianshøj.

Rønne-Neksø B.) ligesom ved de mod Ø. liggende *Tvillingde*; *Klintegde*; *Lobæk*, opvoksende Stationsby (delvis i Nylarsker S.), med Andelsmejeri, Brugsforen. og Station paa Rønne-Neksø Banen. Desuden nævnes i Sognets vestl. Del *Vester-Marie Plantage*, Hse, *Vestergaard*, Hse, *Myreby*, Hse, med Stubml., *Sose*, Gde og Hse, med Skole og Ml., *Ringeby*, Gde, *Vingevænge*, Gde, *Brændegde*, *Værmelandshuse*. I Statsskoven *Almindingen* (se p. 591) med Indlægsplantagerne, c. 51 bh. Td. H., ligger Planteskoler, Skovriderboligerne *Koldekildehus*, *Lindesbjærghus* og *Segenus*, Pavillonen *Christianshøj* med Jærnbanehpl. (med stor Sommertrafik) og Hotel *Jomfrubjærget*, samt *Bastemose*, Jærnbanehpl. (til Befordring af Træ fra Skoven). — *Vestergaard* (1598 Westergaardtt), 17,7 Td. H., Ejdsk 81, Jordv. 50,9; 70 ha, deraf Ager 58, Eng 3, Hede 7. *Store-Gadegd.*, 16,7 Td. H., Ejdsk. 100, Jordv. 76; 72 ha. *Ellebygd.*, 13,3 Td. H., Ejdsk. 80, Jordv. 57,8; 58 ha, deraf Ager 53.

Vester-Marie S., en egen Sognekommune, delt i et nordl. og et sydl. Sandemandsdistr., har Tingsted i Rønne og hører under Rets- og Politikr. Rønne Kbst. m. m., Bornh. Amtstuedistr. (Rønne), Bornh. Lægekr., Rønne Skattekr., Vestre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 1. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 5. (nordl. Distr.) og 6. Lægd (sydl.). Kirken er selvejende.

Kirken er opf. 1884-85, Arkt. M. Bidstrup, efter at den gl. var nedbrudt. Den er bygget af huggen rødgraa Kamp (med blaa-graa Kvadre paa Hjørner, Gesims, Sokkel, Vinduesindfatninger osv.) i romansk Stil til Dels med Motiver fra den gamle*) og bestaar af Skib, Kor med Korrunding og Taarn, med pyramideformet Tag, mod V. Kirken har fladt, kassetteret Træloft; Hovedindgangen, hvis Portal bæres af to fritstaaende Søjler, er i Taarnets Vestmur. Altertavlen er et Maleri af A. Dorph, Kristus i Getsemane (den gl. Tavle var fra 18. Aarh.), Prædikestolen er et Billedskærerarb. fra Fr. IV's Tid; Kalkstensfont. I Kor og Skib to Malmlysekroner fra 2. Halvdel af 18. Aarh. Ved Nedbrydningen af den gl. Kirke fandtes nogle Mønter fra Middelalderen og to Runesten, af hvilke den ene, c. 2,7 m høj, er kølformet og meget smuk og bærer Indskriften: „Asvalde rejste Sten denne efter sin Broder Alfer, en gæv ung Mand. Træbene-Sønnerne og Skove sveg den sagesløse“ (Wimmers Oversættelse: Træbene-Sønnerne, 3: Sønnerne fra Træbene-Gaard, er dog omtvistet; andre læser: dræpin usyni: dræbt paa

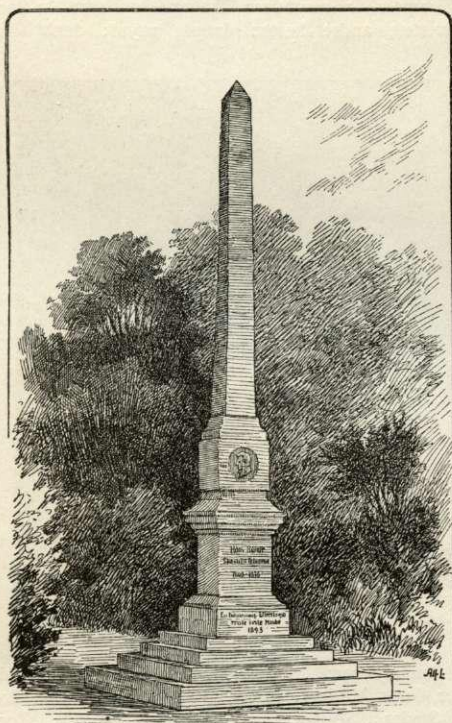
Ekkodalen.

ulykkelig Vis); den anden bestaar af 7 Brudstykker: „Sven . . . og Tole og Vifrid, de Søkende lod hugge disse Runer efter deres Moder“. Ved Kirken findes endnu fire Runestene, der er fremdragne paa forsk. Steder i Sognet. En bærer flg. Indskrift: „Torsten og Sven rejste Stenen efter deres Fader Alvin og efter deres Broder Torlak. Gud og Guds Moder hjælpe deres Sjæl“. En anden, hvis Overdel mangler, bærer Indskriften: „Gilling rejste denne Sten efter . . . sin Broder. Gud (og Guds Moder) hjælpe hans Sjæl“. En noget yngre Sten, fra c. 1110, lyder: „Brødrene Bove og Tore rejste dette Mindesmærke efter deres Fader Torfast og efter deres Broder Askel. Gud hjælpe deres Sjæl“. Paa den sjette Sten er Indskriften næsten udslidt. (Se Wimmer, *Dske Runemindedsm.* V, Nr. 4, 11, 12, 29, 30, 33).

Almindingen. Allerede Ærkebisp Jens Brostrup udgav 1490 Forordn. om Fredning af Øens almenlige Skove, som var storligen forhærgede og forhuggede (i Bøndernes

*) Den gamle Kirke — Skib og Kor med Korrunding, hvilken sidste dog i ny Tid var blevet nedrevet, hvorefter Koret var forlænget — var hovedsagelig opf. af raa Kamp, dog ogsaa for en Del af Cement- og Sandsten, og stammede vistnok fra Beg. af 13. Aarh.; Taarnet, væsentlig af Kamp og Cementsten, var opf. noget senere og bestod af 3 Stokv., af hvilke de to nederste havde Tøndehvælvinger; i 2. Stokv. var der senere fra Ø. til V. opf. en Støttemur for Hvælvingen; Taget var pyramideformet, tidligere det eneste af den Slags paa Bornholm; Koret og Skibet havde senere indbyggede Bræddevælvinger. Paa Sydsiden stod et senere opf. Vaabenhus. Ved svære Støttepiller og Ankre havde man i den nyere Tid søgt at bøde paa Kirkens og Taarnets Brøstfældighed. Ved Nedbrydningen 1885 fandtes i Korhævlingen nogle malede Dekorationer (se Brunius, *Konstantechn.*, p. 54 fl., og H. J. Holm, *B. s. ældgl. Kirkebygn.* p. 5).

Jordebogsydelser var at føre aarl. 3747 Læs Brænde til Hammershus). Rovhugsten vedblev gennem store Udvisninger og Skovtyverier i de flg. 300 Aar. „Almingen“, Kongens Alminding, var den skovklædte Del af Højlyngen (Kongens Vildtbane, Bøndernes Udmarker) paa godt 600 ha; deraf var sidst i 18. Aarh. kun c. 170 ha skovbevoksede, særlig med Eg, Avnbøg og Birk, foruden en Del forkroblet Krat; 1774 gjorde Regeringen forgæves Forsøg paa at faa Skoven solgt. Da blev den ved kgl. Res. af $\frac{6}{8}$ 1800 omgærdet til Fredning, og Lieutn., senere Kapt. og Justitsrd. Hans Rømer († 1836) blev udnævnt til som Skovrider („Holtsførster“) at tilplante Areallet paa ny. Ved Indhegningen lagdes Rytterknægten og Stortebakkerne ind under Skoven; Rømer overtog selv Gærdesætningen, havde den færdig $\frac{26}{5}$ 1809 og gennemførte nu sine Nyplantninger med Lærk, Ædelgran, Rødgran, Birk, Avnbøg og Oldenbøg. Han brød brede, stærktbyggede Landeveje gennem Klippe terrænet. 1842 lagdes godt 1600 ha af Højlyngen, „Indlægget“, ind til Skoven, og nu er den c. 2500 ha, hvoraf kun en ringe Del er ubeplantet, i Tilslutning til Skoven er der en c. 64 ha stor Kommuneplantage. Skønt Højlyngen en Del minder om de jyske Heder, har Beplantningen dog mødt langt mindre Vanskeligheder, da Morænegruset paa den forvitrende Klippegrund byder flere Næringsstoffer for de unge Planter end Hedesandet. Almindingen er en af Landets smukkeste Skove, og det stærkt kuperede Terræn, de mange smukke Udsigtspunkter, karakteristiske Klippepartier — navnlig den smukke *Ekkodal* (*Kodal*), der paa den ene Side begrænses af indtil henved 40 m høje Klippevægge, — foruden smaa Søer (Borresø, Aaremyre, Pykkekullekær, Kohullet, Vettesmose, Bastemose, Aasedam) og gl. Borgpladser giver Skoven en særegen Tiltrækning. Den er Samlingssted ved festlige Lejligheder. Stedet er nu paa det 125 m høje *Jomfrubjærg* ved den af Rømer i 1825 byggede Pavillon Christianshøj (tidligere ved Koldekilde). Her staar midt paa en rund Plads „Prinsestøtten“, en 6,3 m høj Sandstensobelisk, der (efter Tegn. af Kancellird.

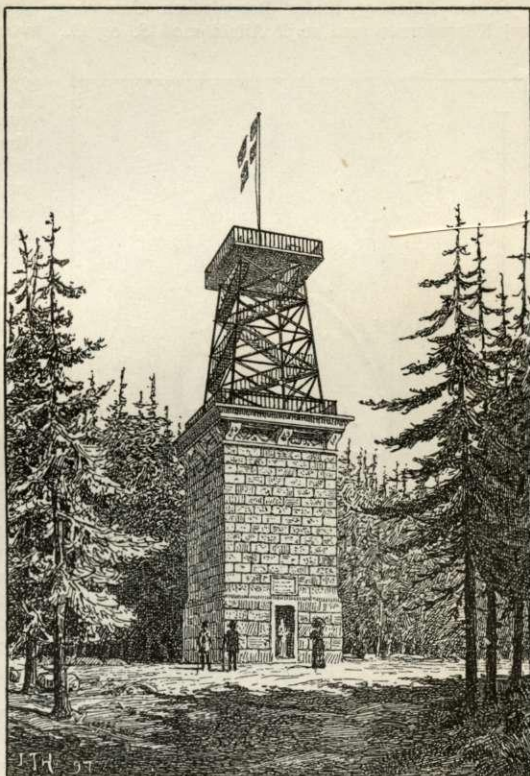

Rømers Monument.

C. G. D. Lohmann) rejstes til Minde om Prins Chr. Frederiks (Chr. VIII) Besøg $\frac{21}{7}$ 1824; i Nærheden og næved Hotel Jomfrubjærg er der 1882 af Bs. landøkonom. Forening i Forb. med alle Øens Kommuner rejst et Mindesmærke (en 3 m høj Granitblok i Form af en Kile, efter Tegn. af Kr. Zahrtmann) med Portrætmed. (af H. V. Bissen) for Etatsraadinde Marie Kofoed, der ved sine Legater har fremmet hele Øens Udvikling. S. for Christianshøj i den gamle Planteskole er der 1893 rejst en Mindestøtte (en c. 5 m høj Granitobelisk med Fodstykke) med Portrætmed. for Hans Rømer; ved den vestl. og sydl. Indkørsel til Skoven staar der nogle af Rømer 1809 i Stenhegnet satte Ledsten, og paa en Klippe i Ekkodalen staar hans Navn og et Vers af V. Bergsøe. Ø. for Jomfrubjærg staar en af Rømer rejst Mindesten for Landsdommer D. L. Rogert, † 1813, formodet Komponist af „Kong Christian stod ved højen Mast“. Det største Nutidsmonument er dog *Kongemindet* paa Rytterknægten, et 12,6 m højt Granittårn, rejst 1856 ved frivillige Bidrag af Øens Beboere efter Tegn. af Arkt. M. G. Bindesbøll, til Minde om Fr. VII's Besøg paa Øen i Aug. 1851. Fra Indgangen paa den østl. Side

fører en Granittrappe op til Platformen, der er omgivet med et Jærngitter; den smukke Gesims, der afslutter Taarnet, er aldrig blevet fuldendt. Fra Platformen havde man tidligere en glimrende Udsigt over hele Øen og det omgivende Hav, men efterhaanden lukkede den opvoksende Skov til Dels for Udsigten, hvorfor man i 1899 efter Tegn. af Arkt. Th. Bingesbøll har forhøjet Taarnet med et c. 9 m højt Jærnstativ, og Udsigten er nu saa prægtig som nogensinde. I Ekkodalen findes *H. C. Ørstedes Kilde*, og paa Vallensgaard Grund (Aaker S.) er 1898 ved Indsamling paa Øen rejst et Mindesmærke med Broncebuste for Præsten P. C. Trandberg, † 1896. Af de 3 Rokkesten (fredl.) i Almindingen kan nu kun den mindste, i 1916 genfundne, rokke. (Se J. Bulmer, Højlyngen, Alm. og Udmarksjorderne, i Bornh. Saml. II, M. K. Zahrtmann, H. Rømer og Alm., smstds. X, om „Kongemindet“ Archit. 1895-96, p. 56, 153, Münster, Om Rokkestenene paa Bornh., i Antiquar. Annal. 1820, p. 19).

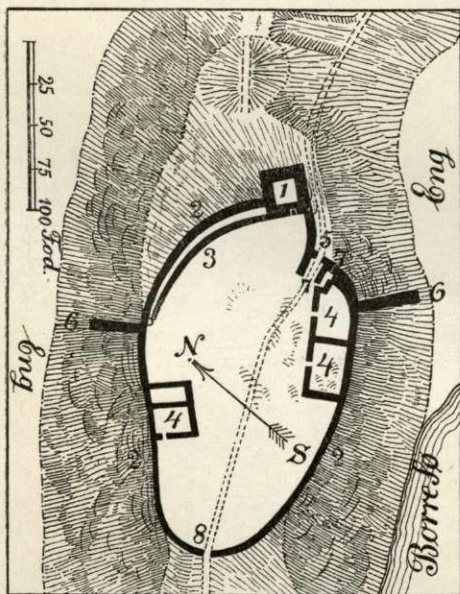
Omr. midt i Skoven ligger paa en brat affaldende, langstrakt, c. 15,7 m høj Klippeknude, der har været omgivet af den nu til Dels udtørrede Borresø, *Lilleborg*, næst Hammershus Øens betydeligste Ruin fra Middelalderen (fredl.). Den laa uanset hen, indtil Rømer 1815 foretog mindre Gravninger, c. 1820 lod Vandet fra Borresø aflede til Græssomose og udbedrede den gl. Vej forbi Borgens Østside. Ved denne Lejlighed blottedes flere Bygningsrester. De bestaar af en oval, for største Delen nedfalden, dog paa flere Steder endnu indtil c. 3 m høj Ydermur (2), der indfattede den c. 1560 m² store Borggaard; dernæst Fundamenterne af et Taarn (1), 4,4 m i udv. Kvadrat, hvis Mure er 2,4 m tykke; det har maaske været benyttet til Fængsel; inde fra Borggaarden har en Dør ført ind til Taarnet over Kælderummet; ved den indvendige Side af Ydermuren er der Fundamenter af Bygninger (4), nemlig en mindre mod N. og en større, i to Afdelinger delt Bygning ved Sydsiden; i den ene Afdeling fandtes forkullet Korn, et Vidnesbyrd om, at Borgen er gaaet til Grunde ved Ild, i den anden, der maaske har været Smedje, fandtes Vaaben, Jærnsager m. m. Hovedindgangen med Port (5) har ført forbi Taarnet; men ogsaa fra den modsatte Side har der været Indgang (8). Mod NØ. findes Levninger af en indre Mur, der hidrører fra en tidligere Periode. Ved den sydl. Bygning fandtes en Ledning (7), der førte Borgpladsens Vand ned til Søen. Paa Nord- og Sydsiden er der opf. mægtige Murpiller (6), der strakte sig i hele Skræntens Højde op til Ydermuren. Materialet var Kampestenkvadre, bundne ved Cementkalk. Fra 1887 er der af Nationalmus. foretaget en til Dels gennemført Restauration af Ruinerne. Udgravningerne har omfattet dels en fuldstændig Rydning af Fylden i Bygningsgrunden, dels en Afgravning af Borggaarden, hvor der gjordes et rigt Fund af Vaaben, Brugsgenstande og Mønter, væsentlig prægede i Lund i Tiden Vald. I—Erik Klipping.

Kongemindet.

Ligeledes fremkom der til yderligere Bekræftelse paa, at Borgen er ødelagt ved Ild, en Del Rester af forkullet Tømmer. Ogsaa enkelte Mursten fandtes. Aigravningen af Terrænet uden for Borgen, som paa lidt nær er afsluttet, har bragt de oprindl. Forhold tilbage og blottet det Klippedrag, hvorpaa Borgen er opf., og som tidligere har været dækket med en mægtig Opfyldning og derpaa voksende Skov og Krat. Om Borgens Hist. ved man kun, at den var Kongens Fæste, som 1259 stormedes og ødelagdes af Anders Erlandsen og Rügenfyrsten Jaromir; Murværket og de mange ved Udgr. fundne Genstande peger hen paa 13. Aarhs. Midte. (Se W. Møllerup, Redegør. for Nationalmus. 2. Afd. Virksomhed, 1907 p. 44-46; P. Hauberg, Lilleborg, i Bornh. Saml. VI, 1911; se ogsaa smstds. VII).

Ø. for Lilleborg findes Borgpladsen *Gameborg* (fredl.), beliggende paa en c. 22 m høj Klippeknude med stejlt Affald mod S. og Ø., hvor den dybe Fjældkløft udmunder i Ekkodalen. Borgpladsen, der er 267 m fra N. til S. og 110 m fra V. til Ø., er omgivet af en lang Ydervold og paa Vestsiden af en Mur, hvilken sidste har været c. 6 m høj; Borgen har her været mest udsat for Angreb; paa enkelte Steder staar endnu Muren i sin oprindl. Højde; mod Ø. ved den stejleste Side er der kun et lavt Brystværn af Jord og Sten. Borgen har haft en nordl. og en sydl. Portaabning, af hvilke den sidste, der delvis har været opf. af Cementsten, er temmelig godt bevaret. Borgpladsen, der er helt bevoftet med Træer og Krat, er aldrig blevet undersøgt udover et Par af Rømer c. 1820 foretagne Smaaagravninger, men tilsyneladende findes der intet Spor af Bygninger. Heller ikke til denne Borgs Hist. kender man noget; Murværket peger hen paa omtr. s. Tid som for Lilleborg, kun det lave Brystværn mod Ø. tyder paa en langt ældre Tid, og Borgpladsens store Omfang leder Tanken hen paa, at den i længst forsvundne Tider har afgivet et almindeligt Tilflugtssted for Øens Beboere.

Grundplan af Lilleborg.

Vestergaard nævnes 1573 som egnet til at huse den lybske Hovedsmand; Hans Pedersen beboede den som Landsdommer fra 1645 til sin Død 1653. — *Store-Bjærgegaard*, Kongens Fæstegd., beboedes af Landsdommer Peder Olsen fra c. 1665 til hans Død 1683, da Amtsskriver Aug. Deckner overtog den som Pant for sine Udlaan. Ved hans Domfældelse 1691 hjemfaldt Fæstet til Kongen. — *Rømergaard* ejedes i 17.-18. Aarh. af Slægten Rømer, hvis Stamfader Hans Rømer 1550 blev Landsdommer paa Bornholm. — I Sognet findes fra gl. Tid 68 Selvejergde og 18 Vornedegde (1610 kun 17), samt Præstegaarden.

I Almindingen ligger *Kolde Kilde*, der har været meget søgt Skt. Hans Aften for sin helbredende Kraft, og hvor der holdtes stærkt besøgte Kildemarkeder til langt op i 19. Aarh.; nu er den helt upaaagtet (se Bornh. Saml. VIII p. 138). — Paa det yderste Indlæg til Almindingen findes *Varperne*, en Stenhob, som endnu i 1919 fandtes prydet med grønt Skt. Hans Aften; til Stedet knytter sig mange Sagn.

Paa Kommunens Lynglodder, dels paa, dels ved Bakken Enesbjerg eller Galgebjærg, er fredl. en betydelig Saml. af større og mindre Røser (i alt 90), 8 Skibssætninger, enkelte Stenlægninger samt en Gravhøj, „*Galgebakken*“. En anden, men lille Gravplads, med 13 Røser, paa 1. Vornedgds. Grund er ligeledes fredl. Mange andre Røser kendes i Sognet, ligesom ogsaa en Del Gravhøje; *Homannehøj* under 45. Selvejergd. er fredl. Ogsaa paa Bautasten har Sognet været ganske rigt. Paa *Store-Bjærgegaardsbakken* Ø. for

Store-Bjærgegd. findes en Gruppe af 14 Bautasten, c. 1,3-2,5 m høje, Øens fjerdestørste, nu bevarede Bautastensgruppe (fredl.); andre betydelige, men nu forsvundne Grupper har været paa Vester-Marie Klint sydl. i Sognet og paa Stenhøj i Hjørnet mel. Landevejene til Almindingen og til Øster-Larsker Sogn. Under Stensgd. er fredl. en stor Rullesten med over 100 skaalformede Fordybninger.

Vester-Marie S. var 1808-58 Anneks til Nylarsker.

Lilleborg.

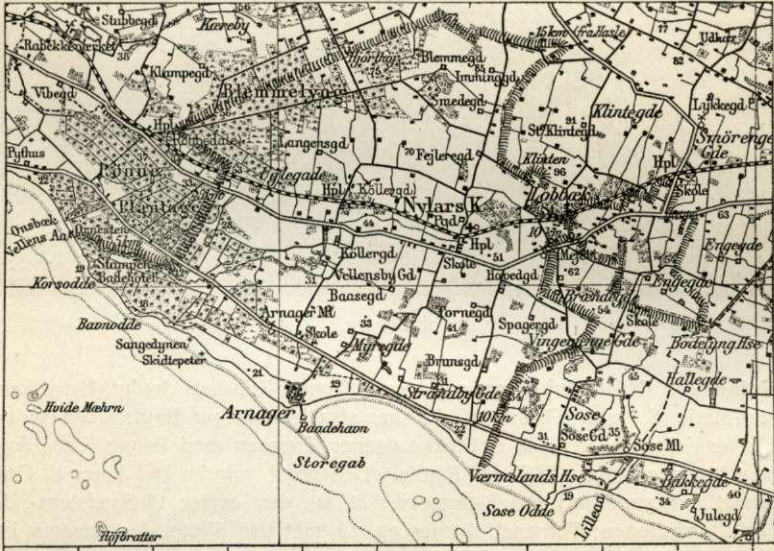
Nylarsker [Nilavsker] **Sogn** omgives af Rønne Købstads Jorder, Knudsker og Vester-Marie S. samt Østersøen, der her afsætter Arnager Bugt; i den sydvestl. Del løber Vellensaa, der paa et Stykke danner Grænsen mod Rønne Kbts. Jorder. Kirken ligger c. 8 km ØSØ. for Rønne. Den nordl. mindre Del hører til Granitplateauet (højeste Punkt ved Blemmegd., 82 m), den øvrige til Sandstens-, Jura- og Kridtformationen; Terrænet danner en udstrakt flad Slette, der skraaner jævnt mod S. ned til Havet; mod NV. hører en stor Del af Blemmelyng til Sognet; Kysten har ret stejle Bakker, bræmmet med Ungskov eller Krat af Naaletræer. Gennem Sognet gaar den nordl. og sydl. Landevej Rønne-Neksø samt Rønne-Neksø Banen.

Befolkning i 1921: 1059 (1801: 629, 1850: 776, 1901: 913), boende i 224 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 354 Td.; 50 Gde med 323 og 127 Hse med 30 Td. Hartk., samt 19 jordløse Huse. **Ejdsck.** (1920): 4171, deraf Jordv.: 1753. **Areal:** 2333 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 81 ha, Rug 162, Byg 167, Havre 142, Blands. til Modenhed 187, Kartofler 52, Foderroer 191; Brak udgjorde 143 ha, Grønfoder og Græsning 563, Haver o. l. 29, Skov 312, Hede 138, Stenmarker o. l. 48, Vandar. 5. **Kreaturhold** (1920): 367 Heste, 1825 Stk. Hornkv. (deraf 951 Køer), 16 Geder, 195 Faar, 688 Svin (1914: 2136).

I Sognet *Nylars Kirke* (Sognet: 1433 Niclus Kirkere S., 1581 Nilauskier), nær ved den nordl. Landevej, og i Nærheden Præstegd., Skole med Forskole (Kirkeskolen), Forsamlingshus (opf. 1902) og Jærnbanehpl.; ved sydl. Landevej ligger søndre Skole. Ved Arnager Odde ligger Fiskerlejet *Arnager* (udt. Arnage, 1598 Arnnagger) — 1921 51 Gde og Hse og 204 Indb. (1911: 205) — med Forsamlingshus (opf. 1918), Ml., Brugsforen., Statens Fosforitfabrik (se ndfr.) og Baadehavn, den eneste virkelige Havn paa Sydskysten. Havnen paabegyndtes 1851,

men sandede efterhaanden helt til, hvorefter den nuv. anlagdes 1883-84 som „Øhavn“ efter Ing. H. Zahrtmanns Plan; det firkantede Bassin ligger c. 200 m fra Kysten, med hvilken det er forbundet ved en Træbro (der tillader den naturlige Sandvandring langs Kysten); dets Indløb, fra N., er 2,2 m, Havnen selv indtil 2,5 m dyb; som Fyr tjener en hvid Lanterne paa Nord-, og en rød Lanterne paa Østmolen. I Arnager findes 13 „Stæler“ (se p. 527), et af de faa Steder paa Øen, hvor Navnet endnu er bevaret. Af andre Bebyggelser nævnes: *Arnagerbro*, *Huse*, *Strandbygaarde*, *Køllergaard*, *Hse*, med Jærnbanehpl., *Uglegade*, *Hse*, *Blemmegde*. — *Brunsgd.*, c. 15,5 Td. H., Ejdsk. 117, Jordv. 82, 79 ha, deraf Skov 6, Hede 5, Ager 62. *Hovedgd.*, 13,7 Td. H., Ejdsk. 88, Jordv. 56,3; 56 ha, deraf

Ager 45, Skov 6. *Vellensbygd*. (D. Atl. Wellingsbye), 21 Td. H., Ejdsk. 148, Jordv. 108; 108 ha, deraf Ager 94, Skov 5. Præstegaarden, 12,5 Td. H., Ejdsk. 80, Jordv. 58,3; 65 ha, deraf Eng 9, Skov 12, Resten Ager. *St.-Myregd*.

Nylarsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Rønne og hører under Retskr. Rønne Kbst. m. m., Bornh. Amtstuedistr. (Rønne), Rønne Skattekr., Vestre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 1. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 4. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken, helliget Skt. Nicolaus, en af Øens 4 Rundkirker, består af Rundhuset, ovalt Kor med Korrunding og Vaabenhus mod SV. Den er med Undtagelse af det yngre Vaabenhus opf. af utilhuggen Kamp med Anvendelse af Cementsten til Sokler, Gesimser, Trapper, Indfatninger af Døre og Vinduer osv. Det er den bedst byggede og bedst bevarede af Rundkirkerne, ligesom den ogsaa har flere smukke arkitektoniske Enkeltheder. Rundhuset består af 3 Stokværk. I nederste Stokværk er der fra en rund væsentlig af Cementsten opf. Midtpille, som har et Tværsnit af 1,8 m, og som er prydet med en Rundbuefrise, spændt en 5 m høj, ringformet Tøndehvælving over til den 1,9 m tykke Ydermur. I Rundhuset, hvis indv. Diameter er godt 11 m, findes mod S. den oprindl. Dør, foran hvilken Vaabenhuset (af Mursten, fladt Loft, ombygget 1878) er bygget; den har kunnet spærres med to Bomme; den tilsvarende nordl. Dør er forandret til Vindue. Fra Korets sydvestl. Hjørne fører en Trappe i Rundhusets Mur op til 2. Stokv., der er

ordnet aldeles som 1., blot at Hvælvingen her kun er 3,15 m høj; mod SV. findes en Fordybning eller Niche i Ydermuren. Trappen fortsættes til 3. Stokv., der kun er 1,6 m høj; Midtpillen, der er bredere end i de andre Stokv., bærer ikke nogen Hvælving; indenfor Ydermuren løber en med Dør forsynet Ringmur, hvorved der dannes en c. 1,6 m bred Vægtgang, hvis Gulv skraaner udad; langs Murranden ses Spor af Murtinder, og ligesom ved Nykirke er der Spygatter i Ydermuren. Taget har Kegleform. Korbuen er senere udvidet; Koret har en Hvælv., der paa Gr. af de udbuede Sider nærmest har Kuppelform; Korrundingen har Halvkuppel; paa Korrundingens Tagspids er der et i Egetræ udsk. Mandehoved med Hat af Bly, vistnok Kirkens Værnehelgen; i Apsishvæl-

Nylars Kirke.

vingen findes 5 „Lydpotter“. If. en Indskrift i Kirken faldt det ydre af Vestmuren ned 1661, uden at dette dog har skadet Kirkens Indre. Ved en Restauration af Kirken 1882 (Arkt. M. Bidstrup) fandtes i nederste Stokv. saavel paa Ydermuren som paa Midtpillen og Hvælvingen en Del Kalkmalerier (Adams og Evas Skabelse, Syndefaldet m. m.), der hidrører fra c. 1300, og som 1882 restaureredes af J. Kornerup. Ved Restaurationen fandtes i Rundhuset en Del Lig samt nogle Mønter og Blykugler. Klokkerne hænger i et særskilt, af Kamp og Bindingsværk opf. Klokкетаarn. Paa Alterbordet et Krucifiks (den tidligere Altertavle var udf. 1791, efter at den ældre var brændt 1788); ny Prædikestol (den gl. var fra 17. Aarh.); Kalkstensfont. I Vaabenhuset findes to af Øens smukkeste Runestene; paa den højeste staar: „Sasser lod Stenen rejse efter sin Fader Halvard; han druknede ude paa Havet med hele sit Mandskab (med Skipper Alle?). Den hellige Christ hjælpe hans Sjæl. Denne Sten skal staa efter“. Paa den anden mere ødelagte Sten staar: „Kaabe-Sven rejste denne Sten efter sin Søn Bose, den gæve Yngling, som

blev dræbt i Søslaget ved Udlænge. Gud Herren og Sankt Mikael hjælpe hans Sjæl". (Se Wimmer, Dske Runemindesm. I, Nr. 17, V, Nr. 28). Paa Kirkegaarden er der Mindesmærker for 5 engl. Sømand, som druknede $\frac{2}{1}$ 1914, og for Politikeren M. P. Blem, † 1915 (rejst 1917). (Litt. Brunius, Konstantechn. p. 103 flg.; H. J. Holm, Bornh. ædgl. Kirkebygn. p. 4; J. Kornerup, i Aarb. f. n. Oldk. 1884 p. 106 flg.; M. Petersen, Kalkmal. p. 143; E. Ekhoff, i Aarb. f. n. Oldk. 1899 p. 55; Hjorth, i Bornh. Saml. VIII, 1913, p. 102 flg.).

Under $\frac{18}{12}$ 1816 bifaldt Kancelliet, at Sognepræst Lorentz Andr. Hjorth i Nylarsker og Vester-Marie blev Leder for et bornh. Seminarium til

Midtpillen i Nylars Kirke.

Uddannelse af Lærere for Øens Landboeres Børn. Hjorth gav baade Lokale (i Præstegaarden) og Undervisning gratis; den øvrige Udgift, c. 60 Rd., skød vistnok Staten til. I de 3 flg. Aar uddannede Hjorth 10 Seminarister; 1826 blev han forflyttet til Herstedøster paa Sjælland, men hans Efterfølger Niels Grønbech fortsatte og uddannede 10 andre. Disse 20 Seminarister ansattes fortrinsvis i Øens Lærerembeder. Seminariet ophævedes 1823 el. 1824, da man mente, at der var Lærere nok for lang Tid.

Ved Arnager, hvor den af Arnager Rev lukkede Bugt danner en naturlig Havn, paatænkte Printzen-sköld 1658 at anlægge en Flaadehavn; 1676 undersøgte og kortlagde Bagge Wandel Bugten; 1683-84 paalagdes det Kapt. Niels Larsen Barfod at overvinde her med Fregatten „Stjernen“, men Skibet gik under i Isgang $\frac{12}{3}$ 1684. Under Kaperkrigen udgik $\frac{10}{12}$ 1813 Kancelliplakat om, at A. i Hens. til Prisers Opbringelse skulde anses som Købstad. — Om et for-

argeligt Optrin en Bededag 1634 i Arnager se M. K. Zahrtmann, i Kirkeh. Saml. 5. R. V. p. 381 flg.

Om Statens Fosforitfabrik meddeles flg.: Paa den Del af Myregaardenes Jorder, der ud til Havet ligger mel. Dalslugten Madsegrav og Arnager, er der i Krigsaarene foretaget Arbejder i den der i Grønsandet værende Fosforit, der opdagedes 1866 af Magnus Jespersen. Fra Havet har man gravet Grubegange ind i Skrænterne mod N., NV. og V. og derved fremdraget c. 25,000 kg Fosforit. Fabrikken, anl. 1918, har besørgt Rensningen og derefter sendt Fosforitten til Knusning ved de nordjydske Cementfabrikker. Vandet har senere forhindret større Fremgang i Arbejdet, og Foraar 1920 har man paabegyndt Boring af en c. 35 m dyb Skakt og søgt at fjerne Vandet ved Motorpumper. Det udnyttede Fosforitlag er c. 100 m bredt og 45-100 cm tykt. Udgravningen tænkes at være tilendebragt om 3-4 Aar. Men da Fabrikken oprettedes paa Gr. af Vanskeligheden ved at faa Fosfat fra Udlandet i Krigsaarene, og da Fosforsyren er tungt opløselig — Produktet er særligt anvendeligt paa nyopdyrket Kær- og

Mosejord —, gaar Fabrikken strenge Tider i Møde. Den har haft c. 100 Arbejdere i den Tid, den var i fuld Kraft.

Ved *Stampen* (nedlagt Vandmølle, bygget 1767 af Peder Olsen Valløe) er anlagt Fiskedamme; her findes *Forchhammers Kilde*, fremkommen ved en 1819 udf. Jordboring i c. 53 m Dybde; i Havbrinken træder et mægtigt Grønsandslag frem, dannende *Forchhammers Klint*.

Baasegaard ejedes og beboedes af Claus Kames, som 1658 havde været Borgmester i Rønne og af Bornholmerne var sat til midlertidig Styrer af Øen, han synes død her 1677, hvorefter Datteren Karen arvede Gaarden. — *Sellesborg* købtes 1766 af Proviantforvalter paa Christiansø, Kancellird. Henrik Schiødtz, som opkaldte Gaarden efter sin Hustru Michella (bornh.: Selle) Stibolt og beboede den fra 1768. — *Spagergd.* ejedes 1664 af Jens Spager, *Brunsgd.* 1598 af Mogens Brun, *Hyssergd.* 1625 af Niels Hysser, *Hyllebrandsgd.* 1598 af Rasmus Hillebrand, *Langensgd.* 1598 af Jakob Lang, og har vel alle Navn efter Beboernes Slægtsnavne. Sognet har fra gl. Tid 35 Selvejergde og 7 Vornedejde, samt Præstegaarden. — Lov for Skt. Nicolai S. og Gildeslav, fra 1599, er trykt i Bjerge-Søegaard: Dske Vider og Vedt. I p. 215.

Sognet er meget rigt paa Helleristning-stene. Oftest er Indhugningerne kun skaalformede Fordybninger, men paa en Sten paa Lille-Myregds Udlod ses bl. a. en raat udført Menneskefigur, og et fredl. Stykke Fladklippe tæt NV. for Lille-Strandbygd. bærer flere Solfigurer (Hjulkors) foruden c. 50 skaalformede Fordybninger. Ved Arnager ligger Øens eneste Runddyse, og i en lille Skov ved Tornegd. en anselig Jættestue med et c. 1,35 m højt, af 4 svære Overligger dækket kammer, begge fredl. ligesom en c. 3 m høj, velbevaret Høj ved St.-Strandbygd., de to *Kællingehøje* ved St.-Myregd. og en Høj med Gravkammer paa 11. Selvejergds Grund. I alt vides om c. 40 Gravhøje i Sognet.

Nørre-Herred.

Sognene: Hasle Købstads Landdistr., Klemensker, Rutsker, Allinge-Sandvig Købstæders Landdistr., Olsker, Rø.

1584

Nørre-Herred, det nordvestligste, begrænses af Vester-Hrd. (Nyker og Vester-Marie S.), fra hvilket det paa et lille Stykke skilles ved Bagaa, og Øster-Hrd. (Øster-Larsker S.), hvorfra det for en Del skilles ved Bobbeaa, og er i øvrigt omgivet af Østersøen. Dets største Udstrækning er fra N. til S. c. 18 km, fra V. til Ø. 15 km. Herredet hører væsentlig til Granitplateauet, kun i den sydvestl. Del dækker Jura- og Kridtformationen Overfladen; de højeste Punkter er Ruts Kirkebakke, 130 m, og den i Nærheden liggende Egeshøj, 128 m. Det største af Vandløbene er Kappeløkke Aa. Skov findes spredt over hele

Herredet (2040 ha). Efter Matr. gaar der i Gnmst. c. 12 Td. Ld. paa 1 Td. bh. H. (17 Td. Ld. paa 1 alm.). Det saml. Areal udgør 14,527 ha (c. 145 km²), deraf Vandar. 89. Ager og Engs Hartk. var $\frac{1}{4}$ 1905 2071 Td. Folketallet var $\frac{1}{2}$ 1921 6436 (1801: 2964, 1850: 4378, 1901: 5742). I Herredet ligger Købstæderne Hasle og Allinge-Sandvig. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Vester-Hrd., Bornholms Vester Provsti.

Herredet hed i Middelalderen *Hasle Herred* (1335 Haslæheret); 1599 kaldes det Nørre Herred.

Hasle Købstads Landdistrikt omgives af Hasle Købstadsjorder, Klemensker S. og Vester-Hrd. (Nyker S.) samt Østersøen og bestaar af den smalle Landstrimmel, der ligger S. for Hasle og N. for Bagaa og tidligere kaldtes „Klemensker Strandmark“, som før hørte til Klemensker Sogn, men 1850 baade i gejstl. og verdsl. Hens. lagdes ind under Hasle. Overfladen hører til Sandflugtstrækningen og er væsentlig beplantet med Naaleskov. Det højeste Punkt, N. for Ørnekul, er 23 m. Gennem Distriktet gaar Vejen fra Hasle til Rønne (se p. 544) og en Skinnevej fra Hasle Havn til Hasleværket.

Befolkning i 1921: 62 (1870: 77, 1901: 30), boende i 9 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 0,6 Td.; 1 Hus med 0,5 Td. Hartk., samt 12 jordløse Hse. **Ejds.** (1920): 385, deraf **Jordv.:** 162. **Areal:** 208 ha, hvoraf (1919) besaaet med Rug 2 ha, Byg 1, Kartofler 3, Foderroer 1 ha; Grønfoder og Græsning 2, Haver o. l. 2, Skov 170, Hede 2, Klitter o. l. 4. **Kreaturhold** (1920): 5 Heste, 10 Stk. Hornkv. (deraf 6 Køer), 1 Ged, 10 Faar, 12 Svin.

I den nordl. Del ligger *Hasle Plantage*, 55 ha (henved $\frac{1}{4}$ af hele Arealet, se p. 553); mod N. i Skoven *Hasle Badehotel*, opf. 1912; i den sydl. Del, der hører til Kulomraadet, ligger *Hasle Teglværk* („Hasleværket“), der tilhører det 1889 stift. A/S „Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik“ (ogsaa kaldet „Bornholms Kaolin-, Chamotte- og Klinkerfabrikker“ efter i 1912 at være sammensluttet med „Kaolin Industri A/S“ og Interessentskabet „Dansk Chamottevarefabrik“; Aktiekap. udvidet 1918 til 1,5 Mill. Kr.; det har ogsaa administreret „A/S Hammerens Granitværk“, der likviderede 1921). Haslefabrikken, der 1918 producerede for c. 244,850 Kr., beskæftiger normalt c. 100 Arbejd. og fremstiller aarl. c. 5 Mill. Klinker, Fliser og ildfaste Sten. Ved Kysten ligger det ganske lille Fiskerleje *Levka*, tidligere 2, nu kun eet Hus.

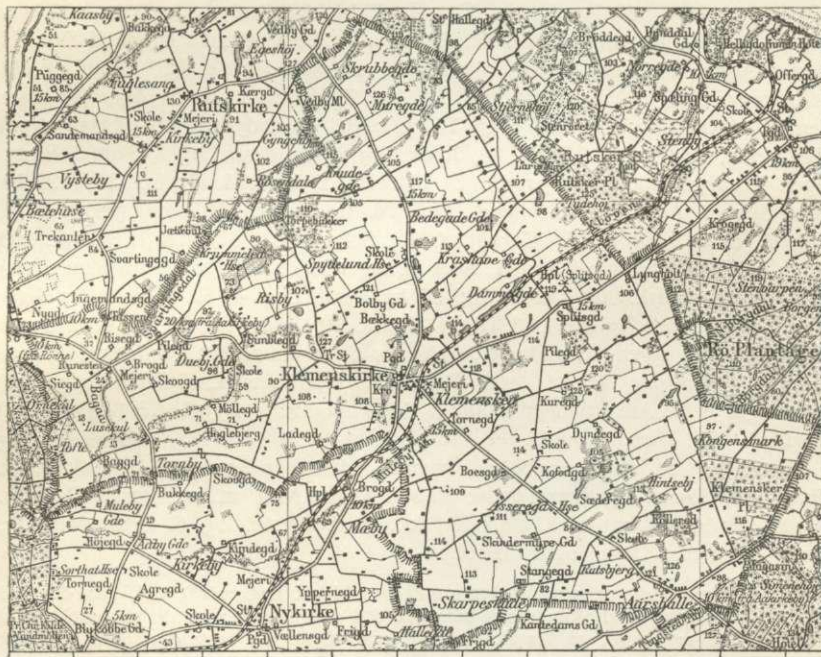
Distriktet, der næsten helt hører under Købstaden og tager Del i Valget til dens Byraad, har Tingsted (Bitingsted) i Hasle og hører under Retskr. Rønne Kbst. m. m., Rønne Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 2. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 7. Lægd.

Begyndelsen til Hasleværket gaar tilbage til 1868, da der anlagdes et Kul- og Teglstensværk omtr. paa den nuv. Fabriks Plads; der gravedes Kulgruber til en Dybde af godt 55 m; men Foretagendet betalte sig ikke, det kom en Tid paa tyske Hænder og standsede 1876; da det 1889 overtoges af den nuv. Fabrik, kom denne i Besiddelse af saa godt som hele Distriktet, men 1891 solgte det til Hasle Komm. den ovenn. Plantage. Af Fabrikkens nuv. Areal har kun den Del, der ligger nærmest ved Værket, Betydning; det øvrige er for største Delen Skov, en mindre Del Agerland. Til Fabrikken hører Bestyrer- og Funktionærboliger m. m. — Under Verdenskrigen er Kulbrydningen genoptaget; ved Levka er der 1918-20 af Brdr. Anker i Hasle brudt Kul i flere Skakter; af 2 Skakter optoges saaledes 42,500 hl Kul til en Værdi af 170,000 Kr. I 1919-20 blev der paa Hasleværkets Grund begyndt paa en Kulskakt med Stordrift for Øje, men Forsøget opgaves, inden man naaede Kullaget, som her ligger 90 m nede; de naturlige Forhold var saa vanskelige, at et rimeligt Udbytte næppe kunde ventes; de faldende Kulpriser var ogsaa medvirkende til, at man opgav dette Forehavende, trods de store Forarbejder.

Litt.: J. Bulmer, Hasle Landdistr., Sandflugten, i Bornh. Saml. XI, 1917.

Klemensker Sogn, det sydligste og største i Herredet, omgives af Hasle Kbst. Landdistr., Hasle Købstadsjorder, Rutsker, Olsker og Rø S. samt Øster-Hrd. (Øster-Larsker S.) og Vester-Hrd. (Vester-Marie og Nyker S.). Bagaa danner for

en Del Grænsen mod Rutsker S., gennemskærer derpaa Sognets vestl. Del, hvor den gennemløber den meget smukke Svartingedal (længst mod N. bliver den til en ganske smal Klippekløft) og danner paa det sidste Stykke af Løbet Grænsen mod Vester-Hrd. Kirken ligger c. 6 km Ø. for Hasle. Det bakkede Land (højeste Punkt Ø. for Simlegd., 127 m, med trig. St.) hører for største Delen til Granitplateauet, kun mod SV. er Overfladen dækket af Kridt- og Juraformationen, og her ligger en Række af Sognets bedste Gaarde. Sognet har meget lidt Skov (Klemensker Plantage, 96 ha); af Moser nævnes Balsmyr, hvor der i de sidste Aar har været ret betydelig Tørveskæring, Spydellund Mose, Dammemose og Krus-

mose. Ved Kirken støder Landevejene fra alle Øens Hjørner sammen; desuden gennemskæres Sognet af Rønne-Allinge Banen, der løber langs Dammemose og mod N. gennem den smukke Dal „Kleven“.

Befolkning i 1921: 2507 (1801: 1272*), 1850: 1840*, 1901: 2210, boende i 517 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 954 Td.; 174 Gde med 872 og 226 Hse med 78 Td. Hartk., samt 350 jordløse Huse. Ejds. (1920): 8452, deraf Jordv.: 4809. Areal: 5713 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 135 ha, Rug 509, Byg 507, Havre 466, Blands. til Modenhed 425, Kartofler 194, Foderroer 551; Brak udgjorde 472 ha, Grønfelder og Græsning 1631, Haver o. l. 79, Tørvemoser 7, Skov 346, Hede 111, Stenmarker o. l. 27, Vandar. 40. Kreaturhold (1920): 1071 Heste, 4987 Stk. Hornkv. (deraf 2669 Køer), 99 Geder, 498 Faar, 2290 Svin (1914: 5485).

I Sognet *Skt. Klemens Kirke* (Sognet: 1434 Klæmmizkirchio sokn), 114 m o. H., og *Stationsby* — 1921: 44 Gde og Hse og 198 Indb. (1911: 301) — med Præstegd., Kirkeskole (opf. 1915), Indre Missionshus (opf. 1908), Lægebl., Kro (Kle-

*) Inkl. det nuv. Hasle Kbstd. Landdistr. (Klemensker Strandmark).

mens Kro), Brugsforen., Kbmshdl., Markedspl. (Marked i Apr. og Okt. med Kreat.) og Jærnbaneetat. Desuden Nordre-, Vestre- og Søndre Skole samt Forskole ved *Aarsballe*, Hse, med Ml. *Splitsgaard*, Jærnbanepl. Saml. af Hse: *Tofte*, *Asse-regaard*, Hse, *Risby*, *Kongensmark*, *Spydelund*, *Krummeled*, *Skarpeskade*, Gde (1598 Skarpeskouff; 1434 Skarpestathe), *Krashave*, Gde, med Kbmshdl., *Bede-gade*, Gde, *Duebjærg*, Gde, *Bjørnedal* og *Svalhøj*, Andelsmejerier. Ved Stavsdaal et luthersk Missionshus (opf. 1897).

Større Gde: *Simlegd.* (udt. Sømlegd., Proprietærgd., 1664 Simblegaard), 21,8 Td. H., Ejds. 130, Jordv. 106; 103 ha, deraf Ager 82, Eng 4, Skov 10. Præstegaarden, 14 Td. H., Ejds. 86, Jordv. 60; 65 ha, deraf Ager 47, Eng 5, Skov 3, Mose 3, Hede 4. *Bolbygd.*, 12,5 Td. H., Ejds. 85, Jordv. 60; 63 ha, alt Ager. *Pilegd.* (1676 Pilgaard), 16,8 Td. H., Ejds. 126, Jordv. 96; 83 ha, deraf Skov 11, Resten Ager. *Splitsgd.* (1664 Splitsgaardt; 25. Selvejergd.), 22,5 Td. H., Ejds. 145, Jordv. 99,2; 119 ha, deraf Eng 12, Skov 7, Hede 13, Resten Ager (fra Gaarden er udskilt *Lyngholt*, Gd., c. 4,5 Td. H., c. 104 ha opdyrket Jord af Højlyngen). *Sæderegd.*, 12,8 Td. H., Ejds. 84, Jordv. 55; 67 ha, deraf Eng 3, Skov 3, Resten Ager. *Ladegd.* (50. Selvejergd.), 24 Td. H., Ejds. 178, Jordv. 131; 122 ha, deraf Skov 7, Ager 110. *Møllegd.*, 16,8 Td. H., Ejds. 136, Jordv. 99,6; 79 ha, Eng 2, Skov 8, Ager 66. *Tornbygd.* (62. Selvejergd.), 32,5 Td. H., Ejds. 190, Jordv. 165; 143 ha, deraf Eng 3, Skov 8, Ager 125. *Skovgd.* (1676 Skougaard), 12,5 Td. H., Ejds. 102, Jordv. 76; 57 ha, deraf Eng 4, Skov 4, Resten Ager. *Brogd.* (tidl.: Ved Broen), 12,8 Td. H., Ejds. 99, Jordv. 76; 61 ha, deraf Eng 3, Skov 9, Resten Ager. Af andre Gde nævnes *St.-Krashavegd.*, *Køllergd.*, *Risegd.* (tidl.: I Risen) og *Baggd.* (egtl. Baggegd., Proprietærgd., 1676 Baggegaard), *Krykkegd.* (i D. Atl. Hyldegd.), *Aagd.* (1598 Aagaardt), *Nygd.* (1598 Nygaardtt), *Karlsgd.* (tidl. Hundelortegd.).

Klemensker S., en egen Sognekommune, delt i to Sandemandsdistrikter, har Tingsted i Rønne og hører under Retskr. Rønne Kbst. m. m., Rønne Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 2. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. Lægd 10 (nordre Distr.) og 11 (søndre).

Skt. Klemens Kirke er, efter at den gamle var blevet nedbrudt*), opf. 1881-82 (indviet ^{3/12} 82), Arkt. L. H. Knudsen, i romansk Stil med Motiver fra de gl. bornholmske Kirker. Den er bygget af kløvet, uregelmæssig Kamp og bestaar af Skib, Kor med Korrunding og et svært Taarn med pyramideformet Tag mod V. Hovedindgangen er i Taarnets Vestmur. Kirken har hvælvet Loft og er høj og lys og meget rummelig (c. 1000 Pladser). Altertavle (et Krucifiks), Prædikestol og Granitfont er nye. Den ene Klokke, der antagelig stammer fra 14. Aarh., har en latinsk Indskrift (Englens Hilsen til Maria), som er blevet indridset i Sandformen. — Ved Kirken findes fl. Runesten: saaledes Kuregaardsstenen fra c. 1050, der fandtes 1856 paa Kuregd., Indskr.: „Svend og Kæld rejste Stenen efter deres Fader Vilger“, den fragmentariske Klemenskersten II, der fandtes ved Nedbrydn. af den gl. Kirke 1881, Indskr.: „ . . . rejste denne Sten efter sin Broder Sven. Gud og Guds Moder hjælpe hans Sjæl. . . . kel og Svenne ristede disse Runer“; endv. Klemensker-Stenen V fra c. 1200, et Brudstykke, der ligeledes fremkom ved Kir-

*) Den gamle Kirke bestod af Skib, Kor med Korrunding, de to nederste Stokv. af et Taarn mod V. samt et Vaabenhus mod S. Kirkens enkelte Dele var opf. samtidig, undtagen det senere tilbyggede Vaabenhus, af Kamp med Anvendelse af Cementsten. Skibet havde 2 Stjernehvælvinger, Koret Krydshvælving, alle af Mursten (enestaende paa Bornholm), indsatte ved Aar 1500, Korrundingen derimod en oprindl. Halvkuppelhvælving. Ligeledes havde Taarnets nederste Stokv. en oprindl. Tøndehvælving; i Taarnets sydl. Mur var Opgang til 2. Stokv., men her var Hvælvingen nedbrudt ved Taarnets Nedtagelse efter Lynnedslag og Trappen videre op ligeledes afbrudt, hvorefter Resten af Taarnet havde faaet Sadeltag i Flugt med Skibets. Under Skibet fandtes en muret Begravelse, hvori Øens adelige Embedsmænd indtil 1661 begravedes; ved Nedbrydningen af Kirken blev den undersøgt. Der var fritstaaende Klokкетаarn (se Brunius, Konstantechn. p. 156, og H. J. Holm, B.'s ældgl. Kirkebyggn. p. 7).

kens Nedbrydning, Indskr.: „... Ærkebiskops den magres(?). Den hellige Krist hjælpe hans Sjæl“, og der findes mindre Brudstykker af endnu 3 Stene. Endv. er Lundhøjstenen, fra c. 1100, der i sin Tid laa som Bro over en Bæk, flyttet hertil; Indskr.: „Gunnild lod denne Sten rejse efter sin Ægtefælle Ødbjørn. Krist hjælpe Ødbjørns Sjæl til Lys og Paradis“, samt en vistnok senere Indskr.: „Krist og Skt. Mikkel hjælpe Ødbjørns og Gunnilds Sjæl til Lys og Paradis“. (Se Wimmer, Dske Runemindesm. V, Nr. 3, 5, 6, 7, 26, 27, 36).

Ved Vejen fra Hasle til Rønne staar opstillet i en lille Lund en stor, meget smuk Runesten fra c. 1050, den anseligste af alle bornholmske Runesten, *Brogaardsstenen*, hvis Indskr., der er anbragt i store Slyngninger, lyder: „Svenning lod rejse denne Sten efter sin Fader Toste og efter sin Broder Alvlak og efter sin Moder og efter sin Søster“. (Se Wimmer, Dske Runemindesm. V, Nr. 2).

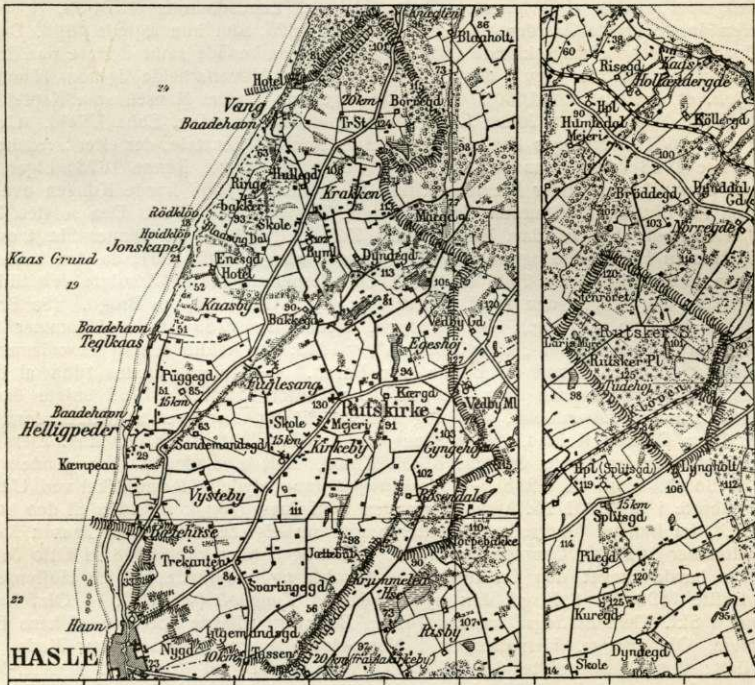
Simlegaard ejedes af Frimanden Peder Hansen, Landsdommer 1574-88, † 1596. Datteren Merete bragte Gaarden til Hans Grabow, † 1625, som hun ægtede 1606. Dennes Søn Joachim Grabow mageskiftede 1633 denne og 20 andre Gde samt 2 Huse paa Bornh. til Kongen, og Gaarden blev i den flg. Tid drevet ved Hoveriarbejde ligesom Hammershus (jvfr. et Brev af 28/2 1650). Den overdroges nu Anders Hansen som Kaptejnsgd. indtil 1646, dernæst Kapt. Johan Lillie til 1647, da Lensmanden, Ebbe Ulfeld, selv tog Bolig der; 1651 overdroges den til Oberstlieutn. Michael Eckstein, der efter Svenskernes Fordrivelse 1658 blev Øens første danske Kommandant, † i Rønne 1673; Ligt ned-sattes i Gravkælderens under Klemens Kirkes Kor. Allerede 1666 havde Kongen overladt Gaarden for Livstid til Ritmester Caspar Henrik Westervalt, † 1702. Den solgtes 1744 for 958 Slettedl. til dens dav. Fæster Hans Koføed, gik 1793 fra dennes Slægt over i Jesper Hansen Holms Eje og nedarvedes i dennes Slægt indtil 1901, da den købtes af M. Skou; derpaa kom den 1906 til Herm. Chr. Jespersen, der 1912 solgte den til F. G. Stender, og han solgte den 1917 til den nuv. Ejer Alfr. Lind, fra Brogd. (Se Bornh. Saml. XI, 1917, p. 107 flg.). — *Tornbygd.* ejedes fra 1789 af Landsdommer Ditl. Ludv. Rogert, Komponist af „Kong Christian“, † 1813, der kaldte den sit Tusculanum og nævnte sig „Landsdommer og Bonde paa Bornh.“ — *Ladegd.* ejedes 1658 af Claus Koføed, senere af Sønnen Jens Koføed, hvis Datter Margrethe 1669 solgte den til Guvernør Hans v. Løvenhielm, som dog allerede det flg. Aar overlod den til dens dav. Fæster Hans Olufsen Koføed, i hvis Slægt den var indtil 1828, da den nuv. Ejers Far-fader Mads Stender købte den (se K. M. Kofod, Lidt af Ladegds. Hist. gennem 250 Aar, i Bornh. Saml. IX, 1915). — *Krashavegd.* (nu betydelig formindsket ved Udstyk-ning) tilhørte i Slutn. af 15. Aarh. Frimanden Oluf Tuesen og kom siden til den bornh. Slægt Uf, fra hvilken Margrethe Ufsdatter bragte sin Ægtefælle Christen Clausen Køller, Landsdommer 1623-28, Gaarden ved 1580. — *Splitsgd.* blev købt 1868 af Otto Jesper-sen, der havde drevet den fra 1864; han tilkøbte og opdyrkede 122 ha Højlyngsjord og udskilte 1899 fra Splitsgd. den nybyggede Gd. *Lyngholt* (se ovfr.). — Oluf Bagge, Væbner i Skt. Klemens Sogn, nævnes 1490. *Baggaard* tilhørte 1581 en af hans Efter-kommer, Oluf Bagge, Herredsfoged i Nørre-Hrd., senere dennes Sønnen Mads, Oluf og Niels; den sidste solgte den 1606 til Peder Koføed til Koføedgd. i Øster-Marie Sogn. — *Høged.* ejedes 1598 af Peder Høgh, *Kuregd.* 1598 af Niels Kure, *Hindsegd.* 1598 af Jep Hindtzen, *Køllergd.* 1625 af Laurids Køller, *Asseregd.* 1664 af Asser Andersen, *Boesgd.* 1625 af Niels Boesen, og *Samsingsgd.* 1610 af Samsing An'ersen; alle disse har vel Navn efter Beboerne. — I Sognet findes fra gl. Tid 69 Selvejergde og 15 Vornedegde. — En Gildeskraa (oversat 1720) er trykt i Bjerger-Søegaard, Dske Vider og Vedt. I p. 227.

En Del Gravhøje kendes i Sognet; 3 er fredl.: en stor og smuk, stenkrandsset Høj paa Duebjærg, en 4 m høj, i det Ydre dog lidt omdannet Høj under 56. Selvejergd. og en Langhøj ved Køllergd. Paa et Bakkeparti Ø. for Simlegd. er der undersøgt en Gravplads fra ældre Jernalder med c. 100 Brandpletter, og i Balsmyre Mose paa s. Gds. Grund er der gjort Fund fra Bronze- og Jernalder.

Rutsker Sogn, Anneks til Hasle Købstad, omgives af Østersøen, Hasle Køb-stadsjorder, Klemensker S., fra hvilket det for en Del skilles ved Bagaa (se p. 600), Olsker S. og Allinge-Sandvig Landdistr. Kirken ligger c. 4 km NØ. for Hasle. Sognet hører helt til Granitplateauet; højeste Punkt er Ruts Kirkebakke, 130 m, det første Punkt, der dukker op af Havet, naar man nærmer sig Øen fra V., og hvorfra der er en storslaet Udsigt over en betydelig Del af Nordbornholm

og over til den svenske Kyst. Sognet hører til de smukkeste af Øens Sogne, med et stærkt kuperet Terræn med skønne, skovkransede Dale og er om Sommeren besøgt af et stort Antal Turister, som navnlig valfarter til nedenn. Jons Kapel. Mod NV. ligger *Ringebakkerne* (St.- og L.-Ringebakke; 1676 Ringen), højeste Punkt 93 m, et c. 2 km langt og henved 1 km bredt lyngbevokset Klippeparti, der falder af til Kysten med bratte Skrænter, ligesaa paa Landsiden i Ringedalen. Lige S. for det, kun adskilt derfra ved den lille Blaasingedal (1676 Blasdalen), under hvilken der ved Kysten findes en mærkelig Klippehule, ligger et af Øens smukkeste Klippepartier, det imponerende, vilde *Jons Kapel*, hvis Skrænt (Hvid-

kleven) er 41 m; en stejl Trappe fører ned mod Stranden til en fritstaaende, 21 m høj Klippe, „Prædikestolen“, og under den en Klippespalte, „Kirken“; i Kystklippen S. herfor findes tre andre Klippегrotter (Ovne). Ved Teglkåas hører Klippekysten op og afløses af indtil 29 m høje, stejle Lerbrinker. Sognets nordl. Del, Borrelyngen, er delvis skovklædt. Til Sognet hører en Enklave med Ø. (omgivet af Klemensker, Olsker og Rø S.), hvori Rutsker Plantage, 138 ha, og Stenrøserne Stenrøret og Tudehøj ligger. Gennem Sognet løber mod SV. Kæmpeaa; Landevejen Hasle-Allinge gaar gennem det; Enklaven gennemskæres af Rønne-Allinge Banen.

Befolkning i 1921: 1460 (1801: 604, 1850: 1073, 1901: 1280), boende i 300 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 424 Td.; 93 Gde med 362 og 210 Hse med 57 Td. Hartk., samt 14 jordløse Huse. Ejds. (1920): 3881, deraf Jordv.: 2018. **Areal:** 2921 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 35 ha, Rug 236, Byg 140, Havre 259, Blands. til Modenhed 273, Kartofler 96, Foderroer 244; Brak udgjorde 189 ha, Grønfoder og Græs-

ning 710, Haver o. l. 29, Tørvemoser 3, Skov 295, Hede 211, Stenmarker o. l. 52, Vandar. 17. Kreaturhold (1920): 501 Heste, 2239 Stk. Hornkv. (deraf 1182 Køer), 61 Geder, 362 Faar, 1008 Svin (1914: 2593).

Jons Kapel.

I Sognet: *Ruts Kirke* (1569 Røtz Kircke; Sognet: 1581 Rødsker), ved Vejen fra Hasle til Allinge, Kirkeskolen med tilh. Forskole (opf. 1900), Forsamlingshus (opf. 1895), Andelsmejeri (Hammerdal), Brugsforen. m. m., Nordre Skole med Forskole, 2 Møller. Langs Kysten fra S. til N., hvor der 1911 er anl. en ny Landevej, Fiskerlejerne *Helligpeder* (1598 Helleper) med Baadehavn (to Bassiner, indtil

1,5 m Vand), *Kaas* (1598 Kaais), *Teglkaas* med Baadehavn (Inder- og Yderhavn, indtil 2,5 m Vand; Havnen led meget ved Stormfloden ^{31/12} 1904), og *Vang* (1598 Wang) — 1921: 33 Gde og Hse og 123 Indb. (1911: 168) — med Baadehavn (Yder- og Inderhavn indtil 3,1 m Vand), Stenhuggeri og Brugsforen. Saml. af Huse: *Kirkeby*, *Krakken*, *Tassen*, *Bælehuse*, *Fuglesang*, *Vysteby* og ved Nordgrænsen N. for *Vang Finnedalen* med Badehotel („Finnedalen“) i særlig smukke Naturomgivelser ved den storslaaede Finnedal med en Birkeskov. Ved Jons Kapel Hotel *Enesgaard*, tidligere Gaard, over hvis Jorder der ved Servitut af 1919 er sikret fri Færdsel til Jons Kapel. *Rutsker Højlyng*, Huse, i Enklaven. — Gde: *Østre-Borregd.* (1664 Boregaard), *Pugged.*, *Sandemandsgd.*, *Ingemandsgd.*, *Kaaseby Gde* (1664 Kaassebye), *Frigd.* (1664 Friegaarden), *Kærgd.* (1664 Kieregårdt).

Rutsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Hasle (undt. Rutsker Højlyng, der har Tingsted i Allinge) og hører under Retskr. Rønne Kbst. m. m., Rønne Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 2. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 9. Lægd. Kirken er selvejende.

Den højtliggende Kirke (tidligere Skt. Mikkels Kirke), kendt som Sømærke, bestaar af Skib, Kor med Korrunding, Taarn mod V. og Tilbygning mod N. Kirken er opf. i senromansk Tid (antagelig Beg. af 13. Aarh.) af Kamp med Anvendelse af Cementsten ved Trapper, Dør- og Vinduesindfatninger osv. og af Fraadsten i Korrundingen (den eneste Kirke paa Øen, hvor dette Materiale er anvendt). Kirken undergik 1887 (Arkt. M. Bidstrup) en betydelig Restaur. og Udvidelse, ved hvilken Lejlighed Taarnet (omtr. som i Vester-Marie Kirke, i 3 Stokv., med Tøndehvælvinger i de to nederste, og takkede Gavle) desværre nedreves, og der opførtes et nyt med skifertækket Sadeltag; ligeledes nedreves et senere mod S. tilbygget Vaabenhus, medens den nordl. Tilbygning opførtes for at skaffe mere Plads i Kirken; 1908 omdannedes Koret, idet et stort Vindue mod S. fjærnedes, og et lille blev anbragt i Stedet i dets oprindl. Skikkelse, ligesom et lille Vindue mod N., som kunde ses udv., blev aabnet. Hovedindgangen er nu i Taarnets Vestside (ogsaa i det gl. Taarn var der en, dog vist ikke oprindl. Indgang mod V., der senere var tilmuret). Fra Taarnet fører en stor Bue ind til Skibet, som nu har tresidet Loft (før Restaur. fladbuet Bræddehvælv.). Den gl. rundbuede Syd-ør er bevaret med Rundstafskant, glat Tympanon og smaa Konsoller i Doraabningens øvre Hjørner. Paa hver Side af den runde Korbue er der en halvrund Niche; Koret har Krydshvælv., baaret af Hjørnepilastre. Det mærkeligste Parti er den fra den gl. Kirke bevarede Korrunding med Halvkuppelhvælv.; dens Ydermur er prydet med 8 Pilastre, foroven forenede ved Tvillingbuer; midt for Østsiden findes et cirkelrundt Vindue, hvorunder en udvendig Niche med Midtsøjle. Det antagelig fra 16.-17. Aarh. stammende fritstaaende Klokketaarn med Underdel af hvidtet Kamp og Overdel af Bindingsværk med Munkesten er fredet under Nationalmus. (opmaalt i Foren. af 3. Dec. 1892 IV, 1914, Bl. 10-11), men Klokkerne er overførte til Kirketaarnet. Nyt Alterbord med Krucifiks (M. Bidstrup); ny Prædikestol; Granitfont vistnok fra Kirkens første Tid. En Kalk af lybsk Arb. fra Slutn. af Middelalderen er i Nationalmus. Under Kalkpudden i Korhvælvingen fandtes Kalkmalerier (efter en Indskr. menes de at være fra 1559). (Om den gl. Kirke se Brunius, Konstantechn. p. 162; H. J. Holm, B.'s ældgl. Kirkebyggn. p. 6). — Paa Kirkegaarden et Stykke af en Runesten, som fandtes indmuret i Kirken 1877 (se Wimmer, Dske Runemindesm. V, Nr. 10).

Kæregård og Knarregaard. To Gaarde i Skt. Michellsogn solgtes af Bernardus til Væbneren Oluf Bagge, der ^{14/8} 1490 tilskødede Peder Lang af Valløse dem. Denne oplod ^{2/7} 1491 disse to Gaarde i Røskirkesogn (Rutsker Sogn undt. paa bh. Røskersen) til Niels Aagesen, † 1494, hvis Jordegods arvedes af Peder Lang. Dennes Datter Anne Lang, Niels Brahes Enke, ejede c. 1530 de to Kærgde i Skt. Michaelis Sogn (mens hun i Skt. Andreis Sogn, Rø Sogn, kun ejede en Mølle); Sønnen Jørgen Brahe solgte 1533 sit bh. Gods til Peder Oxe, i hvis Eje disse Gaarde genfindes som i Rødsker Sogn to Gaarde (i Rø Sogn, der paa bornholmsk udtales Røsen, ejede han kun Brommemølle). Efter hans Død faldt Godset ved Mageskifte 1578 til Kronen. — Paa Knarregaard fødtes 1770 Skovrider Hans Rømer, Almindingskovens Nyskaber. — Bornholms

Fører i Opstanden mod de Svenske 1658, Poul Hansen Anker var Sognepræst i Rutsker og Hasle fra 1654 til sin Død 1697. — Mange af Gaardene bærer gl. Navne efter tidl. Familier, som har ejet dem, saal. rimeligvis *Højegd.*, der 1598 ejedes af Mads Nielsen Høj; *Kaggd.*, 1664 ejet af Peder Jensen Kagh; *Bondegd.*, 1610 af Rasmus Bunde; *Simonsgd.*, 1664 af Laurs Simensen; *Klingeegd.*, 1625 af Peder Klinge; *Jydegd.*, 1598 af Mads Jyde; *Langegd.*, 1664 af Mads Lange, og *Tyskegd.*, der 1664 tilhørte Mikkel Tysk. I Sognet findes fra ældre Tid, foruden Præstegaarden, 48 Selvejergde og 8 Vornedejde.

Ved Stranden NV. for Puggegd. ligger en anselig Gravhøj, *Vippehøj* (fredl.); adskillige andre Gravhøje kendes i Sognet, men mange er nu forstyrrede el. sløfede. I Egnen om Bakkegd. har der i nærstaaende Grupper været mange Bautasten, i alt over 100; nu er kun en eneste bevaret.

Allinge-Sandvig Købstæders Landdistrikt, paa Øens Nordspids, Bornholms mest storslaaede Parti med en rig og afvekslende Naturskønhed, omgives af Østersøen, Allinge-Sandvigs Købstadsjorder, Olsker og Rutsker S., hvor Grænsen dannes af Finnedalen, og bestaar af to Hoveddele, mod N. Hammeren, der falder i flere, ved dybe Dale adskilte Bjærgknoide, og mod S. den klippefulde, til Dels skovbevoksede Slotslyngen, der hører til Bornholms Statskovdistrikt. Terrænforholdene omtales nfr. under det topografiske Afsnit.

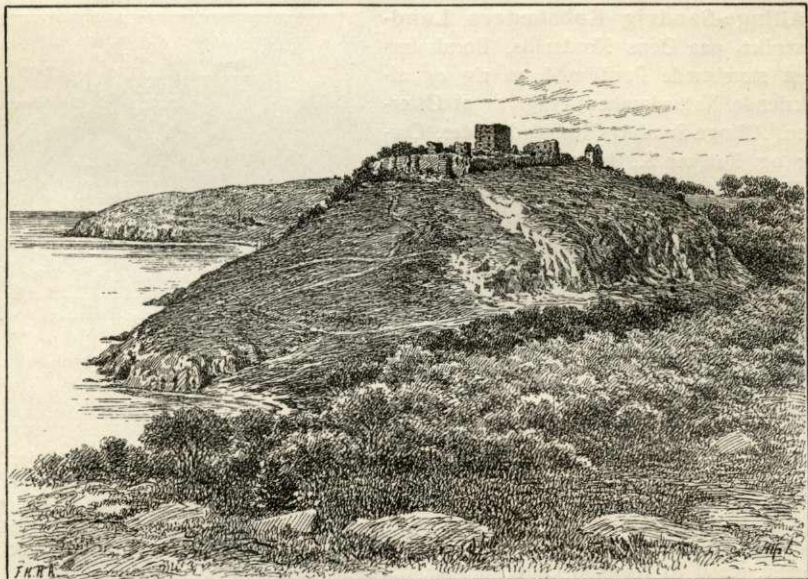
Befolkning i 1921: 214 (1860: 40, 1901: 310), boende i 47 Gde og Hse. Det saml.

Hartk. (1905): 24 Td.; 3 Gde med 20 og 7 Hse med 3 Td. Hartk., samt 3 jordløse Huse. **Ejds.** (1920): 1156, deraf **Jordv.**: 246. **Areal:** 560 ha, hvoraf (1912) besaaet med Rug 8 ha, Byg 8, Havre 14, Blands. til Modenhed 4, Kartofler 4, Foderroer 8; Brak udgjorde 8 ha, Grønfoder og Græsning 39, Haver o. l. 5, Skov 166, Hede 62, Stenmarker o. l. 184, Vandar. 11. **Kreaturhold** (1920): 24 Heste, 70 Stk. Hornkv. (deraf 32 Køer), 8 Geder, 8 Faar, 65 Svin (1914: 79).

Det højeste Parti af Hammeren er *Stejlebjærg*, indtil 84 m, som falder stejlest af mod SV., men temmelig jævnt mod NØ. Den nordl. Del af Stejlebjærg kaldes *Ørnebjerg*, paa hvilket, c. 120 m N. for det egtl. Stejlebjærg, *Hammerens Fyr* er opf. 1871, c. 77 m o. H., med et 21 m højt Granittaarn, hvidt Blinkfyr (Formørkelser hvert Minut, Flammens Højde 91 m, Synsvidden 21, Lysevnen 23 Sømil); indtil 1895 var der Taagesignal, nu er der Signal- og Telegrafstation og meteorolog. Stat. (det tidligere Stenkuls- el. Blusfyr tændtes første Gang $\frac{21}{6}$ 1802, 1851 afløstes det af et Lampefyr). Ø. for Ørnebjerg ligger *Hjortebjærg* og Ø. for Stejlebjærg *Langebjærg* (paa Allinge-Sandvig Købstad, se p. 556). Mellem Stejle-, Hjorte- og Langebjærg ligger i en dyb Dalsænkning, den c. 10 ha store *Hammer Sø* (1676 Hamersøe), Øens største Sø (c. 600 m lang, 13 m dyb, 8 m o. H.); Planer om at omdanne Søen til Havn ved at sætte den i Forbindelse med Havet til begge Sider har mange Gange været fremme i Løbet af de sidste Aarhundreder, saaledes allerede af Oberst H. Ruse 1662 og af Bagge Wandel 1676). Tæt S. for Søen paa det lange, skovbevoksede Bakkedrag *Galgebakkerne* er 1887 opført *Blanchs Hotel* paa en tidligere Parcel af den S. for Søen liggende *Slotsvangegaard* (*Hammersholm*), Distriktets eneste større

Gd., 17 Td. H., Ejds. 118, Jordv. 86,3; 125 ha, deraf Ager 77, Eng 11, Skov 22, Hede 6. N. for Ørnebjerg sænker Granitmassen sig til en Lavning med Flyvesandsstrækning, *Sandhammeren*, hvor den skærfulde Kyst danner en lille naturlig Havn („Kragkaas Havn“), i hvis Nærhed Ruinerne af *Salomons Kapel* (se p. 614) findes. Yderst mod N. ligger *Hammer Oddes Fyrtaarn*, opført 1895 (fordi Hammerens Fyr var for højt, idet det ofte endog i ellers sigtbart Vejr dækkes af Taager), c. 13 m over Havet, hvidt firkantet Taarn, 12 m højt, hvidt Lynfyr (Flammens Højde 21 m, Synsv. 14, Lysevne 23 Sømil); ved Fyret Taagesignal. S. for Stejlebjærg ligger den imponerende, c. 74 m høje Klippeknude *Hammershus Slotsbanke*, der paa de tre Sider ind mod Land er omgivet af dybe

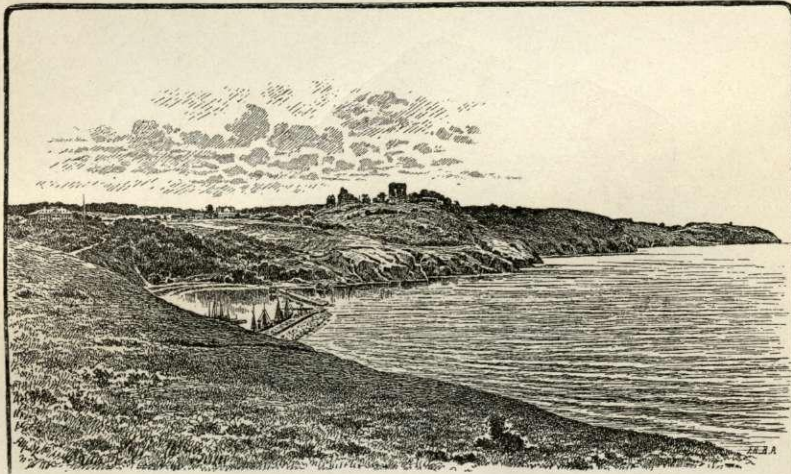

Hammershus set fra Slotslyngen.

Dale — jævnest er Affaldet mod Ø., hvor Adgang til Banken er — og paa den fjerde ud til Havet har stejle Klipper, der næsten umuliggør enhver Landgang; paa Toppen rager de storartede *Hammershus Ruiner* i Vejret (se p. 611), og lige uden for Slotsterrænet ligger Opsynsmandens Bolig og *Hotel Hammershus*. S. for Banken og skilt fra denne ved en Sænkning, hvori Møllebækken løber ud til Møllevigen, breder sig *Slotslyngen*, der som nævnt mod SØ. begrænses af Finnedalen. Mellem Stejlebjærg og Slotsbanken trænger den fladbuede *Sænebugt* sig ind, mel. hvilken og Hammer Sø de mange Bygninger, der har tilhørt *Bornholms Granitværk*, et 1891 væsentlig for tyske Penge stiftet A/S; Værket, som har øvet en uoprettelig Vandalisme mod Stedets storslaede vilde og øde Naturskønhed, blev 1914 købt tilbage i dansk Eje (se videre p. 615). Den af Selskabet i Sænebugten (1676 Seinen) 1891-92 anl. *Hammerhavn* (efter Ingeniørerne Bergs, Nohrs og Paullis Pl.), som nu ejes af Staten, dannes af to Stenmoler, i Indløbet indtil 5, ved Bolværkerne indtil 4,4 m Vand, Vandareal godt 3 ha; paa en Banke Ø. for Havnen et Fyr (Havne- og Bropenge 19^{13/14} 2667 Kr.).

Distriktet, der har Kommunalvæsen fælles med Allinge-Sandvig, sender et Medl. til Byraadet og forøvrigt er ved helt at indlemmes i Kommunen, ligesom det i kirkl. Hens. hører sammen med Allinge-Sandvig og Olsker, har s. Tingsted og hører under de s. Kredse som Allinge-Sandvig.

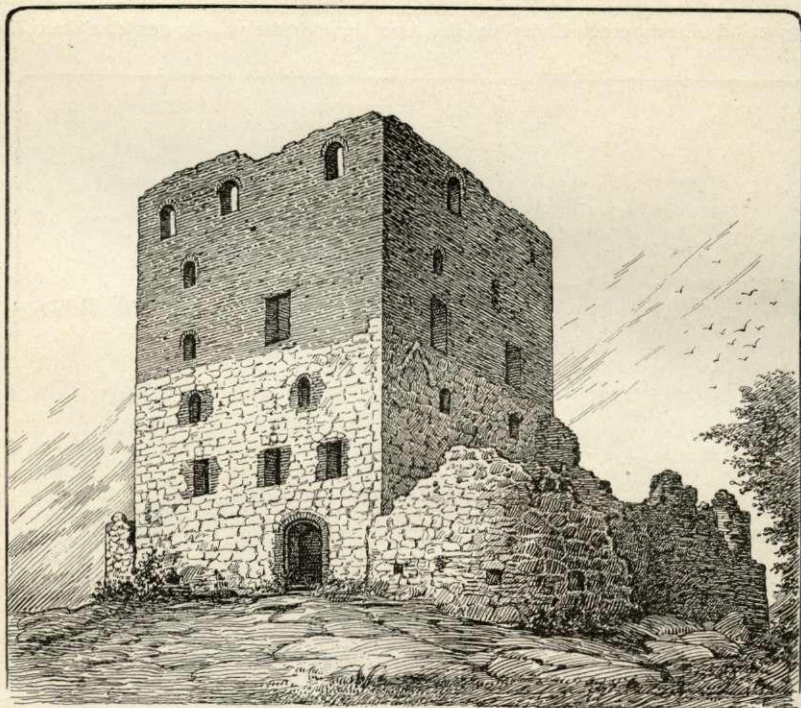
Skønt Sagnet har nævnt Vald. I som den, der har opf. **Hammershus** (1291 Hamar; Castrum Hammerense; 1394 Hamershus) 1159 som et Værn mod Venderne, har dette dog ingen Sinde fundet Bekræftelse i Historien, og det er vel hævet over al Tvivl, at Slottet først er bygget af Lunds Ærkebisp ved Midten af 13. Aarh. under Stridighederne mellem Kirken og Kongen, saaledes som det alt er omtalt p. 531, paa hvilket Sted ogsaa Slottets vekslende Skæbne i de næste Aar er berørt. Efter at de kgl. Tropper var blevne slaæede paa Øen 1259, besatte Ærkebispens Broder Andreas Erlandsen Hammershus. Det indtoges vel af Kongen 1265, men 1276 blev det atter tillige med Øen overgivet til Ærkebisp. Under de flg. Aars Stridigheder var Borgen et sikkert Til-

Hammershus og Hammerhavnen set fra Stejlebjerg.

flugtssted saavel for Ærkebisp. som for hans Forbundsfæller, Kongemorderne. Da Jens Grand 1294 undkom fra Fængslet i Søborg, søgte han først hertil, inden han drog til Rom. Ogsaa Ærkebisp Esger Juul havde sit sikre Tilhold her. Vel maatte han ved Forliget i Helsingborg 1314 forpligte sig til ikke at vælge nogen Hovedsmand paa Hammershus uden Kongens Samtykke og heller ikke yde fredløse Mænd Ly paa Slottet; men 1317 flygtede han efter Bruddet med Kongen til Hammershus, hvor han samlede en Hær og mange fredløse, ligesom han herfra satte Kongen i Band. Sidst paa Aaret maatte dog Ærkebisp. forlade Bornh. og flygte til Pommern og derfra til Sverige, hvorefter Kongens Marsk Ludv. Albertsen (Eberstein) indtog Hammershus 1319; ved Forliget i Rosk. 1321 gav dog Chr. II det tilbage til Esger Juul. Et Par Aar efter sluttede Ludv. Albertsen sig til Ærkebisp., men det lykkedes Kongens Marsk Peder Vendelbo at indtage Hammershus 1325 efter 16 Maaneders Belejring; 1326 kom det atter ind under Ærkebispetolen, og det forblev nu i dens Besiddelse indtil 1522 (med Undt. af en lille Tid under Vald. Atterdag, se p. 532). Af Hovedsmænd og Landfogeder i denne Periode nævnes: Jacob Nielsen 1295, Hans Eriksen 1335, Jep Jensen (Galen) 1345, Jep Splid paa Vald. Atterdags Vegne 1361, Hans Uf 1377-89, Poul Degn 1394-1405 og sammen med Hans Lagesen 1407, Aage Nielsen (Sparre) 1424-34, Jens Eder 1443, Gustav Lalesen 1444-49, Ditlev Daa 1469, Hans Brostrup 1484-93, Christiern van Hafn 1497, Sten Stensen (Laxmand) 1508-20 og Niels Jepsen (Bryse) 1521. Paa fredelig Vis aflagde Niels Jepsen ^{17/2} 1522 Ed til Chr. II som hans Slotshovedsmand, men alt i Aug. indtog Lübeckerne i Stormløb Hammershus, befriede Kongens Fange,

den fynske Bisp Jens Andersen Beldenak og førte ham og Niels Jepsen med til Lübeck. Slottet blev brændt og delvis nedbrudt. I April 1523 brandskattede Lübeckerne atter den værgeløse Ø og satte Carsten Luneborg til deres Foged paa Hammershus; men Søren Norby tog i Marts 1524 den lybske Junker til Fange. Lübeckerne løskøbte ham og satte ham atter til Foged paa B. I sin Haandfæstn. havde Fr. I paa ny aftraadt B. til Ærkebispestolen, og det lykkedes Aage Jepsen Sparre endnu i 1524 at faa taget Luneborg til Fange. Men som sidste Bispefoged paa H. maatte Mikkel Hals^{14/11} 1525 overgive Øen til Lübeckerne, til hvem Fr. I, efter at have tilbyttet sig Øen fra Ærkebispestolen, havde sat den i Pant. — Ogsaa Slottets Skæbne under Lübeckernes Regimente og de svenske Krige i 17. Aarhundrede er blevet berørt p. 532. Af de lybske Fogeder paa Slottet 1525-76, nemlig Berent Knop, Blasius v. Wickede, Her-

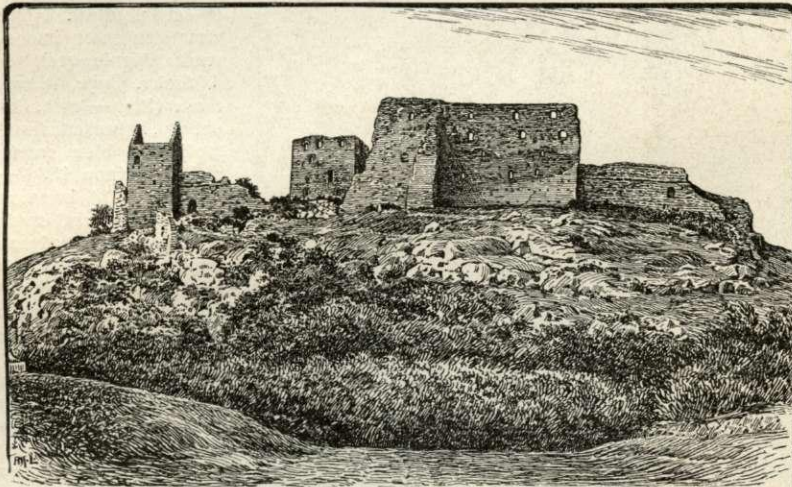

Manteltaarnet.

man Boitin, Schweder Kettingk, Kurt Hartingk og Matheus Tideman er den første og tredjesidste omtalte p. 532. Efter 1576 fik Slottet atter danske Befalingsmænd; men dets Velmagtsdage var nu egentlig forbi, og det begyndte snart efter at forfalde. Aar 1592 omtaler Regeringen det som meget brøstfældigt; 1645 blev det efter en kortere Tids Beskydning besat af de svenske under General Wrangel, og da Printzensköld overtog Kommandoen 1658, beskrev han det som meget forfaldent, „da det i mange Aar ikke var blevet istandsat eller holdt med Tag; det var næsten ubeboeligt, og han maatte udbedre Ringmurene med Tørv“. Som Fæstning havde det efter den Tid ikke mere Betydning, især efter at Christiansø fra 1684 var bleven omdannet til en fast Plads, og det forfaldt snart helt. Efter en Afbildning hos Thurah fra 1736 laa en stor Del af Bygningerne alt da i Ruiner; dog var det store Taarn, Kirken og Kommandantboligen endnu under Tag. 1743 rømmedes Slottet, og Nedbrydningen begyndte; 1745 arbejdedes paa Nedbrydningen af Manteltaarnet og Kirken; en Del Sten førtes 1743 til Rønne til Opførelsen af Hovedvagsbygningen der, og Ruinen brugtes i mange Aar til at hente

Mursten fra af Omegnens Beboere. En Afbildn. fra 1754 hos Thurah viser Slottet som Ruin uden Tag. Senere solgte Kommandanterne i Rønne Mursten fra Slottet i Læssevis til egen Indtægt. Først den 1814 udnævnte Kommandant P. M. Hoffmann standsede af egen Drift dette Uvæsen, og ved kgl. Res. af $21/4$ 1822 fredlystes Hammershus. — Slottet er ofte blevet benyttet som Statsfængsel. Foruden den ovenn. Bisp Jens Andersen har saaledes Corfitz Ulfeld og Leonora Christine siddet her Juli 1660-Dec. 1661, ligeledes den fra Griffenfeldts Proces kendte Lic. jur. Otto Mauritius 1678-89 og den teol. Forf. og Alkymist Joh. Conr. Dippel („Christianus Democritus“) 1719-26.

Hammershus, over hvilket man har det bedste Overblik fra Slotslyngen, er Danmarks største og mest imponerende Borgruin (fredl.) og kan godt taale Sammenligning med de interessanteste middelalderlige Ruiner i Udlandet. Skønt Ruinerne, som nævnt ovfr., alt blev fredlyste 1822, er det dog først i den sidste Menneskealder, at Nationalmuseet med større Kraft har søgt saa vidt muligt at standse Tidens Ødelæggelse ved en Restauration af de brøstfældige Steder. Udgravningsarbejdet og den omhyggelige Restauration af det medtagne Murværk ledes af Museumsinsp. P. Hauberg, der i et Værk om

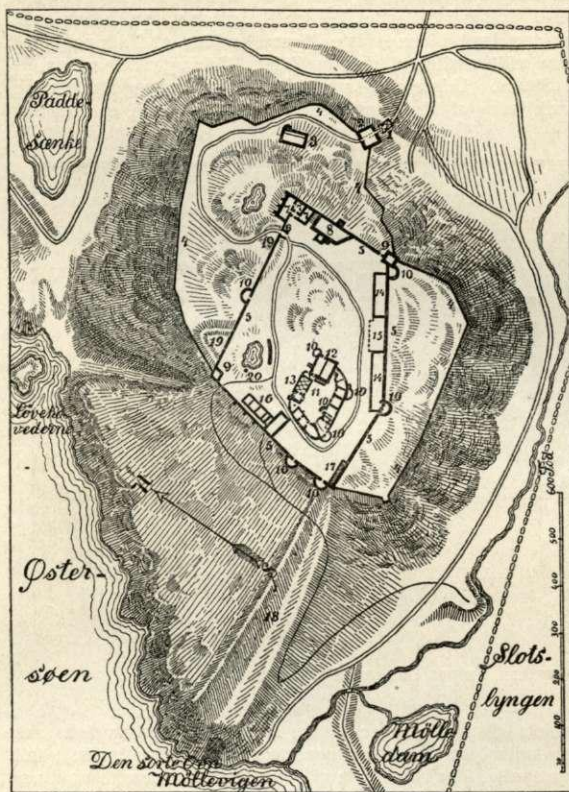

Hammershus Ruiner (Magasinbygningen).

H. agter at skildre Slottet og dets Hist. Adgangen til det store Bygningskompleks sker fra Ø. ad Slotsbroen (1), der hviler paa 2 spidse Buer med en Vindebro inderst; tidl. var kun den ene større af disse synlig. For hver Ende af Broen har der været Porthuse (2), af hvilke dog kun Grunden til det indre kan spores, medens det ydre helt er forsvundet. Det indre Porthus ligger i den ydre, meget gamle Ringmur (4), der i en Længde af c. 750 m har omgivet Borgen, og som nu til Dels er ødelagt; saaledes er den mod S. helt nedfaldet; det sydøstl. Hjørne staar dog endnu. Dernæst kommer den indre, mægtige Fæstningsmur (5), der især mod N. og V. endnu er ret anselig; ud mod Havet mod V., hvor den falder sammen med Ringmuren, er den over 9 m høj. I Fæstningsmuren findes 2 firkantede (9) og 5 halvrunde Taarne eller „Runddele“ (10), de sidste saavel som to Voldtrekanter (19) udvendig paa Muren. Af de firkantede Taarne er det sydøstl. („Blommetaarnet“) endnu godt bevaret med tindede Gavle (det er dette, som er blevet kaldt Ulfelds Taarn); af det nordvestlige firkantede Taarn („Hundetaarnet“) staar kun Grunden. Af „Runddelene“ er særlig den paa Nordmuren godt vedligeholdt. Langs Fæstningsmuren paa dens indre Side ligger fl. Bygninger, nemlig paa Østsiden, lige inden for den paa Nordmuren anbragte Slotsport (6), tre Hvælvinger (7), fra gl. Tid benævnt „Smørkælderen“, hvis Bestemmelse man ikke kender, og hvoraf den nordl. ikke er udgravet, og lige op til dem den 4 Stokv. høje Magasinbygning (8), hvis østl. mægtige Mur staar endnu, støttet af en udvendig,

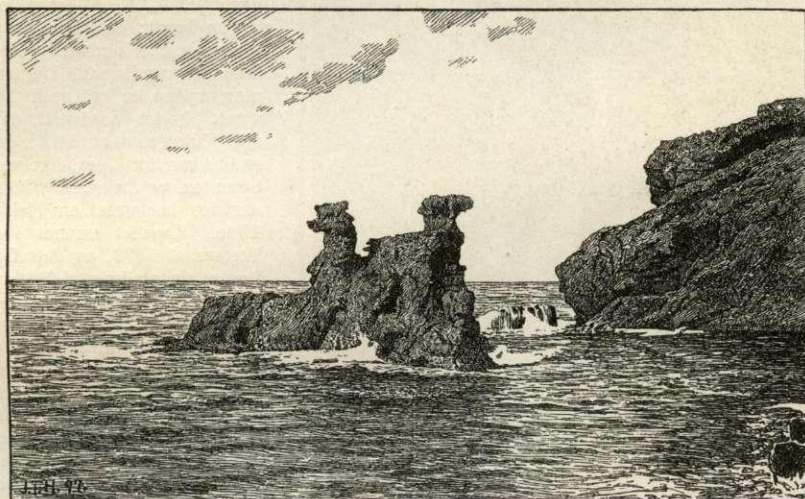
svær Stræbepille (det var her, at Landets Skatteydelser in natura opbevarede); endvidere ligger ved Sydturen Staldbygningen (14 og 15) samt ved Vestturen Grunden til Vicekommandantboligen (16), den sidste større Bygning, der opførtes paa Slottet. I Fæstningsmurens sydvestl. Hjørne er der en Løngang (17) med to, nu tilmurede Udgange i S. og V.; den sidste førte til Løbegraven (18), som gaar ned mod Havet. I den sydvestl. Del af Borgpladsen ligger det egentlige Slot, som indeslutter den indre Slotsgaard (11), der danner en aflang, uregelmæssig Firkant, og som ogsaa er omgivet af Mure med 3 udvendige, senere tilbyggede „Runddele“ (10). Det er navnlig denne Slotsgaard og det omgivende Bygningskompleks — der hidtil var opfyldt med

Hammershus Grundplan.

et mægtigt Lag af Jord og Sten og overgroet med Træer —, der har været Genstand for Museets Udgravninger. Slotsgaarden fandtes brolagt dels med Kampesten, dels med Cementsten fra Limensgade. I det nordøstl. Hjørne staar den mest imponerende Bygningsrest, det 6 Stokv. høje Manteltaarn (12) — ogsaa kaldet „Lübeckertaarnet“, fordi det blev restaur. af Berent Knop 1536 —, der i sin Tid har været Bolig for Ærkebisperne og senere for de lybske Fogeder; nu staar det uden Tag og med den øverste Del af Murene til Dels brøstfældig; af den ovenn. Tegning hos Thura fra 1736 ses, at det har haft tvedelt Tag, omtr. som Aa Kirke; det er mindst to Gange forhøjet; i Murene ses Spor af Tinder og Skydeskaar i to forskellige Højder, og til sidst er det blevet forhøjet for at modtage det tvedelte Tag. I Bygningsens nederste Stokv. findes to dybe Kælderrum, og oppe i Bygningen, der har haft 3 Rum i hvert Stokv., findes Levninger af den i Ø.-V. gaaende Tværmur (Resten var Tømmervægge og Plankegulv, kun over det underste Stokv. var Murhvalvinger). Mod N. ligger Kirkefløjen (13), der udgravedes 1893 (Skt. Margrethes Kapel paa Hammershus nævnes 1334, men laa muligt i et andet Bygningsrum). Kirken har været c. 13,8 m lang, 6,6 m bred og 4,4 m høj; oprindl. har den haft glat afhugne Kampestenmure og fladt Tømmerloft, senere er dens Mure ind- og udvendig beklædt med Mursten; Gulvet var belagt med Cementstensfliser og Mursten (under det er fundet en middelald., muret Badstueovn), og man fandt Underpartierne af 3 Hvalvinger, der hvilede paa 4 Hjørne- og 4 Sidepiller (de styrtede ned i Slutn. af 18. Aarh.); Kalkpuksen viste Spor af farvet Dekoration; ved Udgr. fandtes enkelte Mønter, de ældste fra Beg. af 14. Aarh.; endnu op mod 1800 skal Altertavlen og Stolene have været i Behold, indtil Hvalvingerne styrtede ned. Over Kirken har der været en stor Sal, „Kongesalen“, hvor Corfitz Ulfeld og Leonora en kort Tid sad

fangne*). Den nederste Del af den udækkede Gaardstrappe, som førte op til Kongesalen, ses endnu bevaret langs Manteltaarnets Vestside. Den vestl. og sydl. Fløj har indeholdt Smedien (Udgravningen viste tydelige Spor af dens Anvendelse) og Kaserne; fra nederste Stokv. i Kasernefløjen kom man gennem et lille rundt Taarn paa Indersiden (10) ad en Vindeltrappe med Granittrin op til det øvre Stokv., som afgav Bl. for Lensmændene, og i hvilket „Fruestuen“ laa. Endnu maa omtales en større Udgravning af den Bygning (3), hvor i gl. Tid Hammershus' Broting holdtes, en firkantet Bygning med en halvrund Støttestue i det nordøstl. Hjørne, liggende nærvæd den ydre Ringmur og ved Opkørslen til Slottet, hvilken man endnu kan se har været brolagt. Baaede Ring- og Fæstningsmuren og alle Bygningerne er opf. af Kamp og Cementsten; de oprindl. Kampestenmure er senere delvis beklædt med Mursten. Paa Borgpladsen inden for Fæstningsmuren laa en stensat, nu forsvunden Brønd (20). Fæstningens, af Birkestammer og Sten byggede Havnebro laa i Sænebugten, hvor Hammerhavnen nu er; ved dennes Anlæg 1891 fandt man Rester af den gl. Bro. Fæstningens Soldaterkirkegaard kan

Løvehovederne.

endnu paavises mel. Sandvigvejen og Slotsvangegaardens Have, ligesom der V. for Gaarden findes betydelige Løbegrave, anlagte af Svenskerne. Af indhugne Tegn findes enkelte. Ud. i Fæstningsmuren mod S. ses Lunde Kirkens Mærke, Skt. Laurentius' Rist, i en Gulvflise i Manteltaarnets Runddel Brahevaabnet (Henr. Brahe, Lensmand 1579-87). Et Sotur, „Soldateruret“, ses velbevaret i en fremragende Klippeflade midt i den ydre Slotsgaard, og i dennes Hjørne mod NØ. findes i Klippen et Kors, som skal være Minde om, at her styrtede Guvernøren Th. Fincke 1677 med sin Hest, af hvilket Fald han senere døde, men som snarere er et Minde om Guvernør Hans v. Løvenhielms Hustru Bartha Ahlefeldt, som ²²/₁₀ 1672 kom af Dage paa Hammershus ved et Ulykkestilfælde.

Af Slotsbankens Omgivelser mærkes de frodigt bevoksede Dale ved dens Fod, den lille Klippekløft *Paradisalen* mod S. og Mosesøen *Ankermyre* mod Ø. I Slotslyngen fører Stier til Troldsbjerg (med en Bautasten) og andre Udsigtspunkter samt til Komyr. I Mølledalens S. for Slotsbanken findes Grundstenene af Slottets Vandmølle og den mægtige Dæmning, som stemmede Vandet op i Møllebækken (Slottets Vejrm. laa paa Højden Ø. for Slottet). Af interessante Formationer ud til Havet mærkes *Løvehovederne*

*) De sad fangne i Manteltaarnet sammen i een Sal i næstøverste Stokv., da de gjorde Forsøg paa at flygte ved at hejse sig ned fra et snævert Vindue i Ø., men blev grebne om Natten ved Sandvig; efter Flugten sattes de midlertidigt i Kongesalen, indtil nye Fangerum var indrettede til dem i Manteltaarnet, hvor de sad adskilte hver i sit Stokv.

og de to mægtige Sten Studene samt den Vaade Ovn, en c. 38 m dyb og 13 m høj Grotte, i hvilken man med østl. Vinde kan sejle ind med Baad, og under Slotsruinen den Tørre el. Sorte Ovn, der dog er langt mindre dyb. N. for Slotsbankerne i en Sænkning ligger den næsten udtørrede Sø Paddesænke, oprindl. frembragt ved Opdæmning; V. for denne i Klippebrinken findes Tyverenden, en naturlig Kløft, i sin Tid Slottets Rettersted.

Ved Foden af Hammershus Ruiner er $\frac{7}{7}$ 1912 afsløret Bornholms Frihedsstøtte til Minde om Begivenhederne i Dec. 1658 (Fundament og Sokkel med Indskr., og øverst en Bautasten).

Vaade Ovn.

blev 1744 solgt for 1275 Slettedl. (Firemarksdalere) til Schou, som c. 1730 havde bygget en firlænget Gaard paa Grunden. I Tidens Løb er Dele af Jorderne blevne bortsolgte, deribl. Galgebakkerne, hvorpaa Blancs Hotel med Skovpark er opf.; 1898 købtes Gaarden til Stenhuggeri af et (senere ophævet) Fællesskab af Kommunens Arbejdere; senere afhændedes et Areal til „B.'s Granitværk“; 1907 fik en da stiftet Foren. „Bornholm“, der havde til Formaal at bevare Hammershus' Omgivelser, lagt Servitut paa Gaarden, saa at dens Jorder ikke kan udparcelleres eller bebygges.

Da Staten ved Udskiftningen af Fælleslyngen 1873 havde overdraget Hammeren, c. 190 ha, til Kommunen, solgte denne den 1875 for 32,000 Kr. til Grosserer J. C. Martens, der begyndte at drive Stenhuggeri; han solgte den atter 1884, dækket af et

Salomons Kapel er en

Ruin, hvis stærkt forfaldne

Mure, af utilhuggen Kamp og

Mursten, viser, at Skibet har

været c. 13,5 m langt og

7,2 m bredt; desuden ses et

Vaabenhus, hvis udadtil spids-,

indadtil rundbuede Døraab-

ning endnu er ret godt be-

varet. I det nordvestl. Hj.

af Kirkegaardsgærdet, der

endnu kan forfølges, lige ved

Stranden, er *Salomons Kilde*,

der før har været en Helse-

kilde. Kapellet nævnes i et

Testam. af 1379, og dets Op-

førelse staar sikkert i Forbin-

delse med de preuss. Hanse-

stæders store aarl. Sildemar-

keder. Det stod øde 1624,

da det hedder, at deri „tilforn

er holden Prædiken for Fisker-

ne“; efter en anden tvivlsom

Beretn. blev Bjælkeloftet ned-

brudt 1648, da Birkefogden

i Sandvig fik Lov til at be-

nytte Materialet, ligesom den

mindre Klokke i Allinge Kirke

skal hidrøre fra Kapellet. Om

det tvivlsomme Sagn om, at

Sandvig oprindl. skal have

ligget her, se p. 562.

Slotsvangegaard el. *Ham-*

mersholm, hvis Jorder indtil

c. 1690 drevs under selve

Hammershus, og hvis Lade-

bygninger laa paa den ydre

Slotsgaard inden for Fæstnings-

muren, bortfæstedes senere og

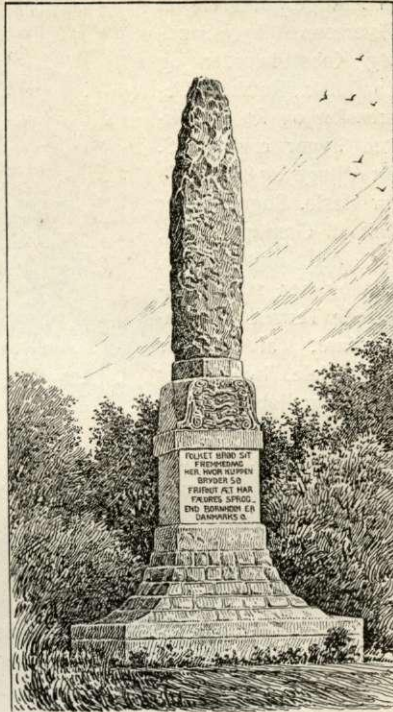
davær. Fæster Vevst Jensen

dansk Proforma-Konsortium til Baron H. Ohlendorff i Hamburg, som fortsatte Driften, og fra hvem den 1891 gik over til *Bornholms Granitværk* (se p. 608), der samtidig anlagde Hammerhavnen. Det Hærværk, som dette Selskab, der paa sit Højdepunkt beskæftigede c. 350 Arbejdere, udøvede her ved at sprænge Klipperne til Brosten og Skærver, varede godt og vel i en Snes Aar, inden Harmen hos Bornholmerne fik det standset; Staten købte 1914 Hammeren og Hammerhavnen tilbage for 575,000 Kr., hvorefter Selskabet likviderede; fra Dec. 1916 er det opløst, og Stenbruddet er nu helt ophørt, efter at det en Tid var drevet af „Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik“.

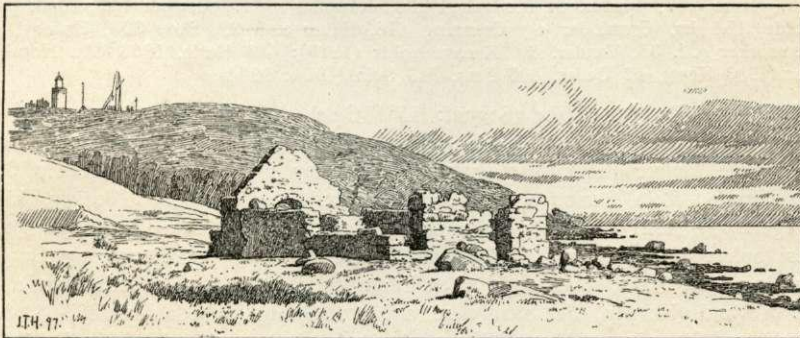
Paa Allinge Bys Vang ligger en fredl. Gravplads fra Oldtiden, best. af en større Stenhøj, hvorpaa en omfalden Bautasten, og deromkring mange Grave, dels Stenlægninger, af hvilke nogle er synlige i Jordoverfladen, dels Sten, der danner Firkanter og andre Figurer. Længere nede paa Forstranden ses ligeledes flere Grave. I Landdistriktet findes tillige nogle af de mærkeligste bornh. Helleristninger. Paa en Klippeflade NV. for Allinge ses 3 Grupper, den ene indeholdende en Skibsfigur og et Par skaalformede Fordybninger, den anden c. 40 skaalformede Fordybninger og den tredje 10 Skibsfigurer, 7 Fodsaalfigurer og en Mængde skaalformede Fordybninger m. m. Tæt SØ. herfor har der paa en Klippeflade været 5 Skibsfigurer og en raat udført Menneskefigur, og paa en anden Klippeflade saas 11 Skibsfigurer og nogle skaalformede Fordybninger.

Litt.: J. Paludan, Synsforretn. over H. Slot, i Danske Saml. 1868-69, p. 325-37. — V. Møllerup, Redeg. for Nationalmus.

2. Afd.s Virksomhed, 1907, p. 46 flg. — J. Bulmer, Hammershus Birk, i Bornh. Saml. V, 1910. — P. Hauberg, Hammershus, i Bornh. Saml. VII, 1912. — Samme, M.

Frihedsstøtten ved Hammershus.

Salomons Kapel.

Borchs Plan om Genopførelsen af H., Kbh. 1915. — J. P. Møller, Vejviser for Besøgende ved H. Ruiner, Neksø u. A. — Martin Borch, Om Bevaringen af vore Ruiner, med særlig Henblik paa Hammershus, i Aarb. f. n. Oldk. 1914.

Olsker Sogn, ved Nordøstkysten, Anneks til Allinge, omgives af Østersøen, Allinge-Sandvig Købstadsjorder og Landdistr., Rutsker, Klemensker og Rø S. Kirken ligger c. 4 km S. for Allinge og 8 km NØ for Hasle. Sognet hører helt til Granitplateauet, og det højliggende, hist og her stærkt kuperede Terræn er gennemfuret af snævre Klippedale, hvori løber smaa Vandløb, saaledes Kampeløkke Aa (1676 Brugaards Aa, der udmunder ved Allinge, Storedal Aa (1676 Løsbek), hvis Klippedale (Krybbedal og Storedal, kendt Udflugtssted med Festplads) er særlig smukke, Bakkebæk (1676 Vidbybeck), Møllebæk (1676 Alebeck) og Tejn Aa, alle løbende mod NØ. I Sognet mange mindre Skove, væs. Birk-, El- og Naaleskov. Adskillige Steder brydes Sten til Stenværkerne. Kysten er næsten hele Vejen ledsaget af Skær. Ved Vejen langs Kysten findes betydelig Villabebyggelse, mest Sommerhuse. Højeste Punkt er 120 m, mod S. paa Højlyngen hæver Stjernehøj sig til 111 m. Gennem Sognet gaar Vejene fra Allinge til Hasle og Rønne og langs Østkysten samt Rønne-Allinge Banen.

hvis Klippedale (Krybbedal og Storedal, kendt Udflugtssted med Festplads) er særlig smukke, Bakkebæk (1676 Vidbybeck), Møllebæk (1676 Alebeck) og Tejn Aa, alle løbende mod NØ. I Sognet mange mindre Skove, væs. Birk-, El- og Naaleskov. Adskillige Steder brydes Sten til Stenværkerne. Kysten er næsten hele Vejen ledsaget af Skær. Ved Vejen langs Kysten findes betydelig Villabebyggelse, mest Sommerhuse. Højeste Punkt er 120 m, mod S. paa Højlyngen hæver Stjernehøj sig til 111 m. Gennem Sognet gaar Vejene fra Allinge til Hasle og Rønne og langs Østkysten samt Rønne-Allinge Banen.

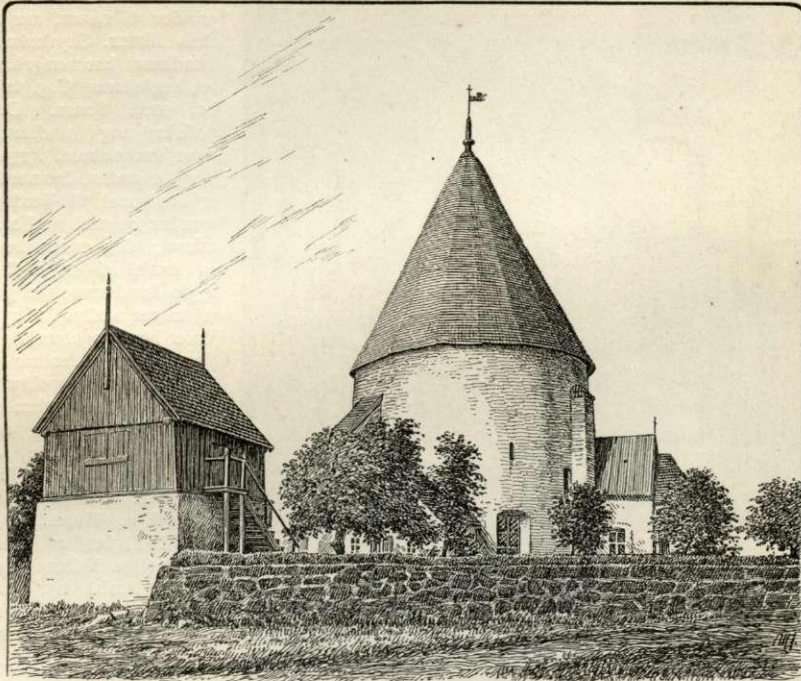
Befolkning i 1921: 1388 (1801*): 575, 1850*): 868, 1901: 1226), boende i 301 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 340 Td.; 58 Gde med 300 og 171 Hse med 40 Td. Hartk., samt 53 jordløse Hse. Ejds. (1920): 3529, deraf Jordv.: 1514. Areal: 2518 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 78 ha, Rug 155, Byg 136, Havre 207, Blands. til Modenhed 278, Kartofler 67, Foderroer 192; Brak udgjorde 151 ha, Grønfoder og Græsning 618, Haver o. l. 22, Skov 303, Heder 164, Stenmarker o. l. 35, Vandar. 6 **Kreaturhold**: (1920): 408 Heste, 1808 Stk. Hornkv. (deraf 933 Køer), 42 Geder, 303 Faar, 743 Svin (1914: 1954).

I Sognet *Skt. Ols Kirke* (Sognet: 1581 Oelsker), tæt S. for det Sted, hvor Vejen fra Allinge deler sig til Ø.- og V.-Landet. Noget N. for Kirken Olsker Kirkeskole (opført 1911), Missionshus — Præstegaard brændte 1908, se p. 559 —, desuden Tejn Skole (opført 1891) i Fiskerlejet *Tejn* (1569 Teding, 1570 Thegene) — 1921 83 Gde og Hse og 313 Indb. (1911: 311) — med Missionshus (opført 1898), Stubml., Salteri og mange Silderøgerier, Bageri og Brugsforening samt Havn, bestaaende af en Yderhavn med 2,5 og en Inderhavn med 2,2 m Vand (Havnen, der skal være anlagt 1828 og udbedredes 1867-68, led stærkt ved Stormfloden Nov. 1872 og blev betydeligt udvidet 1887-88), Toldkontrolsted og, noget mod SV. for Lejet, Jærnbanest. Ved Sognets Østgrænse ligger Fiskerlejet *Kaas* og *Humledal*, Andelsmejeri, med Jærnbanestat., ved Nordgrænsen

*) Herunder det nuv. Allinge-Sandvig Købstæders Landdistr.

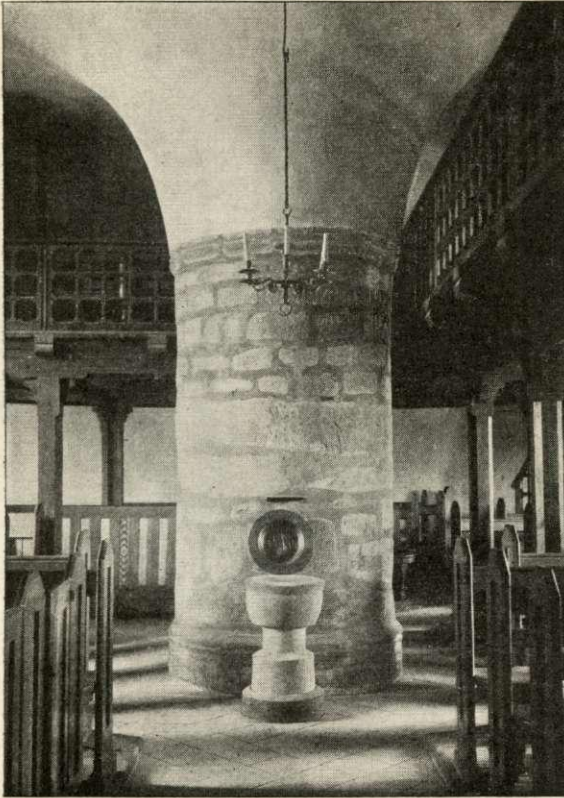
Sandkaas, Hotel med fortrinlig Badestrand og Jærnbanehpl. Andre Bebyggelser: *Vedby*, Hse, med *Ml.*, *Bakkeml.*, *Riseml.* — *Hullegaard*, 13,3 Td. H., Ejds. 72, Jordv. 43,8, 56 ha, deraf Eng 2, Skov 8, Resten Ager. *Lindesgd.*, 13,3 Td. H., Ejds. 75, Jordv. 51, 86 ha, deraf Eng 13, Skov 6, Resten Ager. Desuden *Brogd.*, *Myregd.*, *Hollændergde*, *Lærkegde*.

Olsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Allinge og hører under Retskr. Rønne Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 1. Folketingskr., 3. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 13. Lægd. Kirken er selvejende.

Skt. Ols Kirke.

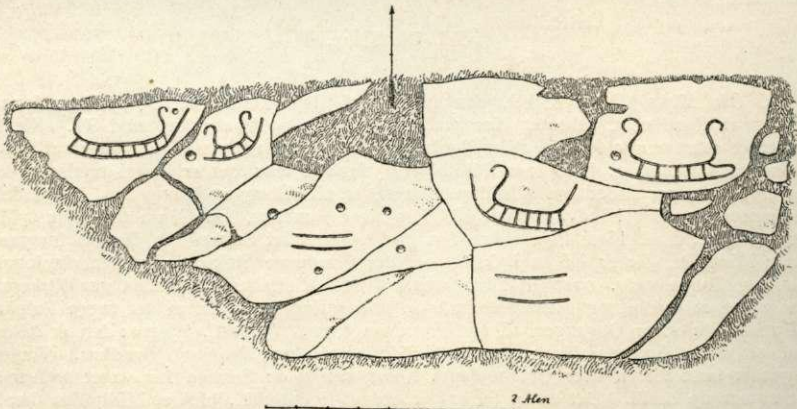
Skt. Ols Kirke (Olafs Kirke), den højeste af Øens Rundkirker og synlig videnom, bestaar af Rundhuset, firkantet Kor med Korrunding og Vaabenhus mod SV. Kirken, der er et senromansk Anlæg, antagelig fra Beg. af 13. Aarh. (man har ment at kunne skelne et Aarst. fra c. 1200 paa Midtpillens Gesims, men det er meget tvivlsomt, om det drejer sig om andet end tilfældige Ridser), er af utilhuggen Kamp med Anvendelse af Cementsten. Det i indiv. Gnmst. 10,35 m store Rundhus, hvis Mure er 1,5 m tykke, har 3 Stokv., i alt 15 m høje. Fra den med skraakantet Sokkel og Gesims forsynede runde Midtpille, der er 1,5 m i Gnmst., er der i nederste Stokv. spændt en ringformet, 5 m høj Tøndehvælv. over til Ydermuren. Trods Midtpillens Slinkhed gør Kirkerummet et noget trykket og skummelt Indtryk, ikke mindst paa Gr. af det tunge Pulpitur. Til andet Stokv. er Opgangen ad en Trappe fra Korets sydvestl. Hjørne; den er dækket ved et pukkellignende Murfremspring i Ydermuren mel. Kor og Rundhus. Trappen begynder først 2,3 m over Gulvhøjden i Koret, saa at en Fristige har været nødvendig for at naa op dertil. Det andet Stokv. er ordnet ligesom 1., blot at Midtpillen her er 2,4 m i Gnmst. og Tøndehvælvingen 4 m høj, højere end 2. Stokv. i de andre Rundkirker; mod V. findes en Døraabning, nu tilmuret og dækket af en Stræbepille. Ved Hjælp

Fra Skt. Ols Kirkes Indre.

nok oprindl. haft massivt Stentag. Kirken er restaur. 1878, Arkt. Herholdt. Der er fritstaaende Klokketaarn, som oprindl. har været højere. Altartavlen er uden Maleri;

af en Stige har Tilførsler ad denne Vej kunnet bringes op i de øvre Stokv. i Stedet for ad den trange Trappe. Under Døren sidder Huller til Bjælker, der maaske har tjent til Anlæg for en udvendig Platform (Podest). I 3. Stokv., hvor Midtpillen (1,5 m i Gnmst.) ikke bærer nogen Hvælv., er der 9 større, nu til Dels tilmur. Skydeskaar. Rundhuset har manglekanted, kegledannet Tag, tækket med Spaan. Den sydl. Indgang i Rundhuset, hvor Vaabehuset ligger, benyttes endnu, den nordl. er omdannet til Vindue, men har bevaret sin Form uskadt; den er rundbuet og kantet af en Hulkel og to Rundstave; den gør et meget sildigt Indtryk. Koret har Tøndehvælvning, Korrundingen, der har eet Vindue, Halvkuppelhvælvning. Det er endnu et aabent Spørgsmaal, om disse Bygningsdele er oprindelige, eller om Kirken har haft et ældre rundt Kor. Koret, hvor der i 1911 fandtes Rester af tarvelige Kalkmalerier fra 14. Aarh., har vist-

Helleristninger paa „Haldene“ ved Brogaard.

den gotiske Prædikestol restaur. 1921 (Kunstmaler Lejf Clausen), hvorved fremdroges Malerier (Korsfæstelsen, Himmelfarten, Evangelisterne m. m.) fra den første lutherske Tid. Fonten er ny. I Vaabenhuset Tayle til Minde om Chr. V's Besøg 1687; sammesteds Ligsten over Præsten, „Sogneherre“ Ingvor Christensen, † 1590. — Paa Kirkegaarden Ligsten over Præsterne Søren Bjærg, † 1613, og Niels Andersen, † 1635, og Hustru. (Se Brunius, Konstantechn. p. 169 flg.; H. J. Holm, B.s ældgl. Kirkeb. p. 7; Frølen, Nordens befæsta Rundkyrk. II p. 81; Bornh. Saml. VIII p. 109).

Hallegaard tilhørte 1580 Christen Clausen Køller, † som Landsdommer 1628; men allerede 1608 ejede hans Broder Jacob Køller den. Mathias Rasch, Landsdommer 1678-1701, var 1671 dens Ejer, men havde 1679 solgt den til Generallieutn. Hans v. Løvenhielm, som endnu 1687 ejede den. *Hollændergd.* ejedes 1610 af Laurids Hollænder, af hvilken Familie den vel har Navn. — Fra gl. Tid findes i Sognet 1 Proprietærgd., 1 Præstegd., 1 Degnegd., 35 Selvejergde og 6 Vornedegde. Ved Tejn har der været en hellig Kilde, *Skt. Josephs Kilde*. N. for Tejn ligger en Skanse, S. for et Batteri.

Baade Gravhøje og Røser kendes i Sognet. Ved Blaahtoltsd. er fredl. en Bautasten samt 3 Røser, den ene bærende en stor Bautasten, og paa Udmarksjorderne under Munkegd. 12 Røser, den ene med en mandshøj Bautasten, *Knægten*. Flere Helleristninger er iagttagne paa „Haldene“ ved Brogd., saaledes paa en Klippeflade en nu fredl. Gruppe af 4 fuldstændige Skibsfignurer og Spor af 2 andre, samt nogle skaalformede Fordybninger.

Litt.: K. M. Kofod, *Storedal og Klinteløkken i Olsker S., og Fiskerlejet Tejn*, i Bornh. Saml. V, 1910, og VII 1912.

Rø Sogn, ved Nordøstkysten, omgives af Østersøen, Olsker S., Rutsker Sogns Enklave, Klemensker S. og Øster-Hrd. (Øster-Larsker S.), hvorfra det for en Del skilles ved Bobbeaa (1676 Bob Aa). Kirken ligger c. 10 km SØ. for Allinge og 13 km ØNØ. for Hasle. Sognet, der er et af de naturskønneste paa Øen, hører helt til Granitplateauet. Det er et Bakkeland, der snart falder brat af, snart sænker sig jævnt mod Havet. Det er gennemfuret af dybe, snævre Kløfter med skovklædte Skrænter, som gennemløbes af smaa Aaer, der udmunder i nordøstl. Retning paa den skærfulde,

gennemgaende skovklædte Kyst. Af disse Aaer nævnes Blaakilde Bæk, Møllegaard Bæk, som kommer fra Larismyre paa Højlyngen, den for sine Omgivelser særlig kendte Dyndale Aa, med Klippen Amtmandsstenen, opkaldt efter Amtmand L. V. H. Krabbe, hvorfra der er en herlig Udsigt over hele Dyndalepartiet — i regnfulde Somre danner Aaen et smukt Vandfald — Vaarbæk, Lindeskov Bæk, Store-Fos med det nærliggende smukke Klippeparti Stevelen, og den ovennævnte Bobbeaa, der udmunder i Salenebugten. Af Skærene

ved Kysten mærkes særlig de imponerende Partier ved Helligdomsklipperne (se ndfr.) omtr. paa Midten af Kysten. Henved $\frac{1}{4}$ af Arealet er dækket med Skov, deribl. foruden en Del Smaaskove, særlig af Eg og Ask, den paa Højlyngen omtr. ved 1850 anlagte, c. 550 ha store Statsskov Rø Plantage, væsentlig beplantet med Skovfyr; gennem Plantagen skærer to smalle Dalstrøg, Nørre- og Søndre-Borgdal, hver gennemløbet af en Bæk, som ved deres Forening danner Bobbeaa. Af Moser nævnes den ret store Spælingemose, hvor der findes Tørv og Mergel. Sognet er meget søgt af Turister (før Krigen især Tyske og Svenske). Gennem Sognet gaar Allinge-Svaneke Vejen, der med stor Bekostning er lagt i lige Linje over Bobbeaas dybe Leje, dels ved Gennemskæring af Bakkerne, dels ved Opfyldning i Bunden, og Rønne-Allinge Banen.

Befolkning i 1921: 805 (1801: 513, 1850: 597, 1901: 686), boende i 175 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 328 Td.; 63 Gde med 274 og 75 Hse med 30, forsk. Lodder med 24 Td. Hartk., samt 18 jordløse Hse. Ejds. (1920): 2715, deraf Jordv.: 1366. Areal: 2607 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 61 ha, Rug 134, Byg 105, Havre 142, Blands. til Modenhed 200, Kartofler 36, Foderroer 124; Brak udgjorde 162 ha, Grønfoeder og Græsning 509, Haver o. l. 21, Tørvemoser 2, Skov 790, Hede 200, Stenmarker o. l. 29, Vandar. 14. **Kreaturhold** (1920): 347 Heste, 1462 Stk. Hornkv. (deraf 782 Køer), 17 Geder, 334 Faar, 519 Svin (1914: 1530).

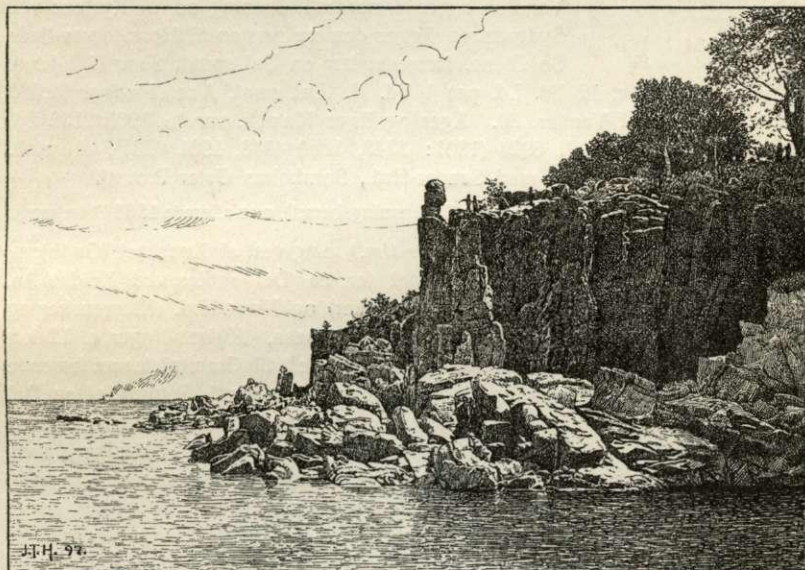
I Sognet *Rø Kirke* (Sognet: 1581 Rø) med Præstegd., Skole med Forskole og Jærnbanestat., og (i *Røbro*) Brugsforen. med Forsamlingsaal og Kbmshdl.; lidt vestligere et Forsamlingshus. Ved Kysten *Stammershald*, Huse, med Hotel, og *Helligdomsgaarden* (1581 Helligdommit) med Hotel „Helligdommen“ (opf. 1895); desuden de gl. Fiskerlejer *Baadsted* (Baadsta) og *Røsted* (Røsta) med Landingssteder; inde i Landet *Krakken*, *Lindeskoven* og *Bøgeskoven*, Huse, *Nørregaarde*, *Stenby*, Gde. — *Offergaard*, 13,3 Td. H., Ejds. 81, Jordv. 53,4, 66 ha, deraf Skov 14, Resten Ager. *Tyskegd.*, 14 Td. H., Ejds. 96, Jordv. 62; 72 ha, deraf Eng 11, Skov 7, Resten Ager. *Baadstedgd.*, *Spælingegd.* (1664 Spelling), *Kirkebo* (1664 Kircheboet). I Rø Plantage er der Skovfogedbl.

Rø Sogn, en egen Sognekommune, har Tingsted i Allinge og hører under Retskr. Rønne Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 3. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 12. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken bestaar af Skib, Kor med Korrunding og Taarn mod V. og er opf. 1887-88, Arkt. M. Bidstrup, af Kamp i romansk Stil, noget større end den gamle, nedbrudte Kirke*), men i øvrigt i meget lignende denne, navnlig hvad det brede, monumentale Taarn angaar. Indgangen er i Taarnets Vestmur; Kirken har fladt Loft. Altertavlen er et nyt Maleri (den kananæiske Kvinde); en Alterkalk er fra 1496 med plattysk Indskrift, en anden fra 1664; Prædikestolen er et Billedskærerarbejde fra 1630; en ny Granitfont. Ved Kirken er der Fragment af en Runesten, der paa Ole Worms Tid stod i Vaabenhuset; Indskr. „... sin Fader og sin Moder“ (se Wimmer, Dske Runemindesm. V, Nr. 19). Paa Kirkegaarden findes der en overbrudt Ligsten fra 1349, vistnok over en gejstlig (tidligere i Korgulvet i den gl. Kirke).

*) Den gamle Kirke, Skt. Andreas' Kirke (Angivelsen i Afskriften af Lunde Stifts Landsbog 1569, at Kirken har heddet Skt. Mikkels Kirke, beror paa en Forveksling mel. Røe og Retz, Ruts), bestod af Skib, Kor med Korrunding, Taarn mod V. og et senere tilbygget Vaabenhus mod S. og var opf. af Kamp med Anvendelse af Cementsten. Den nordl. Dør i Kirken var tilmuret. Skib og Kor havde senere indsatte Bræddehvælvinger, Korrundingen en oprindl. Halvkuppelhvælving. Taarnet, der var ligesaa bredt som Skibet, var i 3 Stokv., nederste Stokv., med Tøndehvælv., stod i Forbindelse med Skibet ved en Rundbue, under hvilken der var spændt to mindre Buer, som bares af en lav, rund Midtsøjle. Taarntrappen var i den sydl. Mur med Indgang fra Vaabenhuset (den tidligere Adgang indvendig fra var tilmuret); 2. Stokv. havde ligeledes Tøndehvælv.; 3. Stokv., hvor Klokkerne i en senere Tid var ophængte, havde 6 Vinduesaabninger og bar Skraataget med takkede Gavle. Der fandtes nogle Rester af Kalkmalerier, vistnok fra Slutn. af 15. Aarh., navnlig paa Korets nordl. Væg. Ved Nedbrydningen viste Murværket sig saa stærkt, at man maatte sprænge det med Dynamit. Af de Mønter, der fandtes, var de ældste fra Vald. Sejrs Tid (se Brunius, Konstantechn., p. 193, og H. J. Holm, B.'s ældgl. Kirkeb. p. 8).

Helligdomsklipperne dannes af en Række vilde, forrevne, indtil 22 m høje Klipper, der til Dels er dækkede af en frodig Vegetation, og mellem hvilke Havet i dybe Indskæringer trænger ind. Stedet bliver meget besøgt og har ogsaa været det i svundne Tider, navnlig Skt. Hans Nat, idet Navnet stammer fra den „*hellige Kilde*“, en Jætteryde (som dog ikke fører fersk Vand) lige i Havstokken paa et fremskydende Rev ved Foden af et lodret Klippeparti; en Trappe fører fra Skrænten ned til Kilden. Tæt ovenfor Skrænten N. for den lille Kildebæk har ligget et lille Kapel, *Trefoldigheds Kapel*, hvis Grundsten først opbrødes efter Midten af 19. Aarh. (se Bornh. Saml. VIII p. 132). — Af Enkeltheder i Skærdannelsen nævnes den paa et fremspringende Rev, *Lyseklippen*, fritstaaende, c. 5 m høje forvitrede Granit søjle; endvidere den c. 50 m dybe, smalle Klippehule *Hans Grønbechs Ovn* (opkaldt efter Manden, der opdagede den for c. 60 Aar siden), der til Dels blev spærret ved et under Stormfloden 1872 nedstyrtet Klippestykke, den c. 25 m dybe, smalle Klippespalte *Gaaserenden*, den 1,9 m brede og 22 m

Parti af Helligdomsklipperne.

dybe *Torre* (eller *Sorte*) *Ovn* og en over Søen hvælvet Klippegrotte, den *Vaade Ovn*. Partiet med *Lyseklippen* og den tørre *Ovn* blev 1906 erhvervet af Foreningen „Bornholm“.

I Sognet ligger to *Voldsteder*. I Rø Plantage, paa en aflang Klippe, der hæver sig mellem de p. 620 omtalte to Arme af *Bobbeaa*, ligger *Borrehoved*, hvor dog intet andet end en 276 m lang *Stenrække*, der lukker for Banken mod V., vidner om en tidligere, muligvis kun paabegyndt Befæstning. Det andet *Voldsted* er *Storeborg* (fredl. 1894), 88 m lang og indtil 26 m bred, c. 20 m over Mosen, N. for Plantagen, beliggende paa en Klippeknold i Spælingemose, hvorigennem *Dyndale Aa* flyder; paa den ene Side er der Spor af en stensat *Jordvold*.

1598 nævnes i Sognet *Spillingmølle* og *Broemølle*; 1530 nævnes *Brenne Mølle*. *Gudmingegd.* ejedes 1625 af Morten Gudmandsen, efter hvis Slægt den vel har Navn. I Sognet findes fra gl. Tid 27 *Selvejergde* og 9 *Vornedegde*.

Ved *Offergd.* ligger en af Øens største *Gravhøje*, den fredl. *Offerhøj*, c. 5 m høj; en anden, men mindre *Høj*, paa *Præstegaardens Mark*, er ligeledes fredl. Ved 22. *Selvejergd.* er der tæt under *Jordoverfladen* fremdraget et større Antal *Sølvgenstande* fra *Vikingetiden*: *Ringe*, *Barrer*, *Mønter* m. m.; alt har vistnok været nedlagt indsvøbt i et *Skind*.

Litt.: J. Bulmer, *Fra Rø Sogn*, i Bornh. Saml. IX, 1915; *Helligdomsklipperne* ved Rø paa B., i *Dania* 1881, p. 710 flg.

Øster-Herred.

Sognene: Øster-Larsker, Gudhjem, Øster-Marie, Ibsker.

1584

Øster-Herred, det mindste af Herrederne, omgives af Østersøen, Nørre-Hrd. (Rø og Klemensker S.), fra hvilket det for en Del skilles ved Bobbeaa, Vester-Hrd. (Enklave af Nyker og Vester-Marie S.) og Sønder-Hrd. (Aaker S., Enklaver af Pedersker og Povlsker S. samt Bodiilsker S.). Det hører helt til Granitplateauet; mod S. ligger det stærkt kuperede Parti Paradis- og Helvedsbakkerne, højeste Punkt 113 m. En Mængde smaa Vandløb søger i nordøstl. Retning ud til Kysten; ved Sydgrænsen ligger den nu næsten til Mose forvandlede Sø Ølene. Herredet har en Del spredt Skov (1374 ha).

Efter Matr. gaar der c. 12 Td. Ld. paa 1 Td. H. Det saml. Areal udgør 12,586 ha (c. 126 km²), deraf Vandar. 30. Ager og Engs Hartk. var $\frac{1}{2}$ 1905 2132 Td. Folketallet var $\frac{1}{2}$ 1921 6924 (1801: 3743, 1850 4948, 1901 6231). I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Sønder-Hrd., Bornholms Øster Provsti.

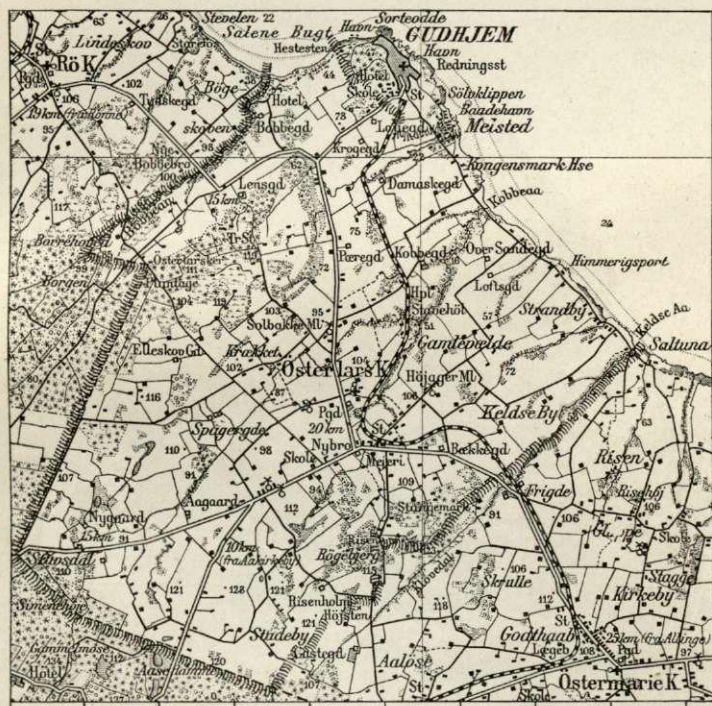
Herredets gl. Navn er Hænnings Hrd. (1149 Hemmingsherret), men allerede 1530 Østreherrit.

Øster-Larsker Sogn (*Ø.-L.-Gudhjem Km.*) omgives af Annekset Gudhjem, Østersøen, Øster-Marie S., fra hvilket det for en Del skilles ved Keldse Aa, Vester-Hrd. (Vester-Marie S. og Enklave af Nyker) og Nørre-Hrd. (Klemensker og Rø S.), fra hvilket det for en Del skilles ved Bobbeaa. Kirken ligger c. 12 km NV. for Svaneke og 18 km ØNØ. for Rønne. Det helt til Granitplateauet hørende Sogn, der er rigt paa Naturskønheder, gennemløbes i nordøstl. Retning af en Del Vandløb, deribl., foruden af de ved Grænserne nævnte, Melsted Aa, Kobbæaa med Tilløbet Præstebæk, der ved Stavehøl danner et over en lodret Klippevæg i en snæver Klippespalte nedstyrtende Vandfald (om Sommeren dog næsten udtørret), og Strandby Bæk. Det højeste Punkt (sydl. i Sognet, ved Drejerløkke) i det noget kuperede Terræn er 123 m.; mod N. ligger den i næsten lige Linje løbende, til Dels skovdækkede Lens Klint, fra hvis højeste Punkt, 120 m (trig. St.), der er vid Udsigt over Havet og Kysten; en lign. smuk Udsigt er der ved Salenebugten ved Bobbeaas Udløb. En Del Skov, deribl. Østerlars-Gudhjem Plantage, c. 138 ha, Stangemark, Risen og en Mængde mindre Partier, særlig langs Vandløbene. Gennem Sognet gaar Landevejen Allinge-Svaneke og Aakirkeby-Gudhjem Banen.

Befolkning i 1921: 1619 (1801: 984, 1850: 1241, 1901: 1515), boende i 314 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 639 Td.; 109 Gde med 580 og 137 Hse med 55 Td. Hartk. samt 40 jordløse Hse. Ejds. (1920): 5499, deraf Jordv.: 2934. Areal: 3840 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 127 ha, Rug 254, Byg 258, Havre 325, Blands. til Modenhed 371, Kartofler 61, Foderroer 345; Brak udgjorde 339 ha, Grønfoder og Græsning 1011, Haver o. l. 53, Skov 424, Hede 116, Stenmarker o. l. 19, Vandar. 14. Kreaturhold (1920): 733 Heste, 3227 Stk. Hornkv. (deraf 1635 Køer), 65 Geder, 386 Faar, 1277 Svin (1914: 3382).

I Sognet: *Østerlars Kirke* (Sognet 1429 Laurens Kirkesogn; 1610 Nørre Laurits Kirkes.; 1664 Øster Laurscher S.), nær ved Landevejen, Præstegd., Hovedskole (opf. 1909) for de ældre Skolebørn og desuden 3 andre spredtliggende Forskoler, en ved *Gamlevælde*, Gde (opf. 1902) og Nordre og Vestre Forskoler, begge ældre Bygninger; noget S. for Kirken ved *Nybro*, Gde, hvor Vejene til Allinge og Vestlandet støder sammen, Jærnbane. med begyndende Stationsby med Brugsforen., Andels-

mejeri (Dybdal), Kbmshdl. og Forsamlingshus med Afholdsrestaur. (opf. 1917). Desuden i Sognet et luthersk Missionshus (opf. 1897). N. for Kirken *Stavehol*, Gde, med Jærnbanepl. Ved Kysten *Kongensmark*, Huse, *Strandby*, Gde (1569 Strandby) og Fiskerlejet *Saltuna* ved Grænsen til Øster-Marie Sogn; inde i Landet *Krækket*, Hse, *Keldseby*, Gde. *Studeby*, *Støvsdal*. — *Lensgd.* (Proprietærgd., 1522 Lensgard; 1559 Lindesgaard; 1625 Lentzgaard), 21 Td. H., Ejds. 150, Jordv. 90,7; 143 ha, deraf Eng 8, Skov 52 (plantet paa Lens Klint), Resten Ager. *Kobbegd.*, 22,3 Td. H., Ejds. 150, Jordv. 93,4; 99 ha, deraf Eng 3, Skov 22, Resten Ager. Andre Gde: *Aagd.*, *Nygd.* (1598 Nygaardtt), *Søgd.* m. fl. (Hjortegd. er udstykket efter en Brand i 1916), *Lensbjerggd.* (1599 Vnderlidsbjerg, 1664 Vnder Lehnshjerg),

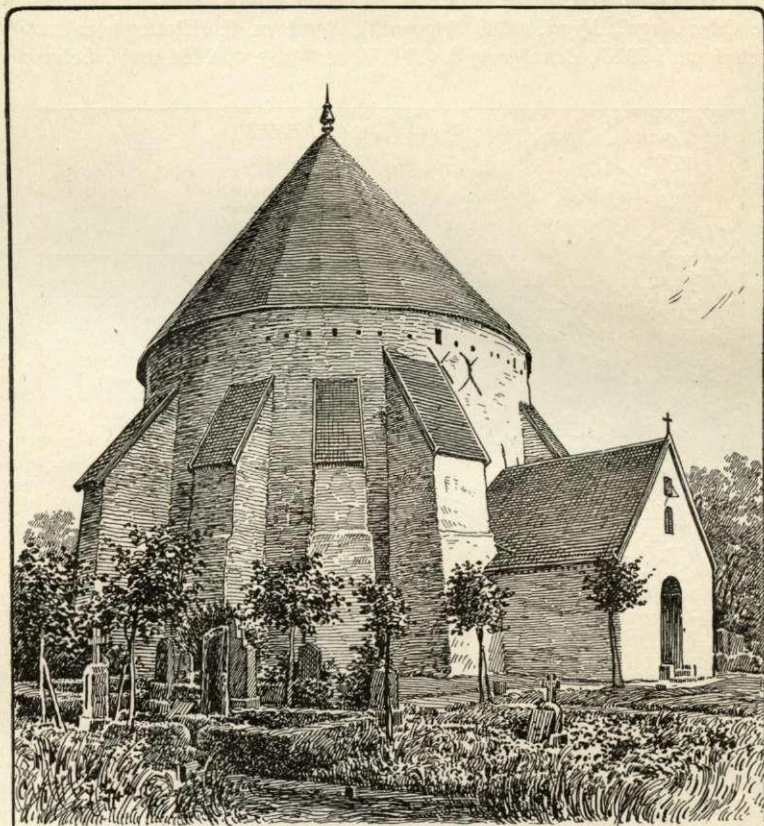

Slettegd. (1664 Slettegaard), *Gadegd.* (1598 Gadegaardt), *Pæregd.* (1429 Pæragarden), *Raagelundsgd.* (1457 Rogalwndsgaard), *Salene Hus* (1664 Sallen).

Øster-Larsker S., een Sognekommune med Annekset, har Tingsted i Svaneke og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 4. Forligskr. og 6. Udskrivningskr.' 18. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken, fordum indviet til Skt. Laurentius, den største af Øens 4 Rundkirker, bestaar af Rundhuset, et ovalt Kor mod Ø. med Korrunding og et Vaabenhus mod SV. Kirken er opf. hovedsagelig af Kamp med Anvendelse af Cementsten, i romansk Tid, sandsynligvis i Beg. af 13. Aarh. (under Gulvet har man fundet en Mønt fra 1210-20), dog synes Korrundingen at være senere tilføjet, selv om dens Stil endnu er udpræget romansk, og Vaabenhuset er fra 1870. De svære Støttepiller, der afstiver Murene, og som i høj Grad bidrager til at give Kirken dens ejendommelige Præg, er ogsaa først tilføjede i

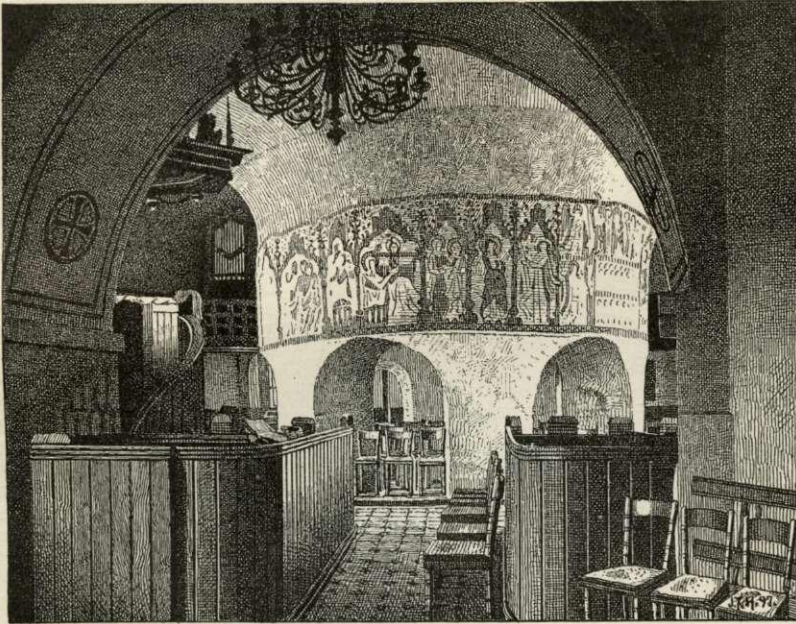
sen Tid. Det forneden i ydre Gnmst. 16,35, i indre 13 m store Rundhus har 3 Stokv. I nederste findes i Stedet for Midtpille et Slags Midttaarn, den saakaldte „Ovn“ (Unin), der aabner sig ud til Kirkerummet med 6 svære, rundbuede Arkader og er overdækket med et Kuppelhvælv, der dog har 4 flade Ribber. I alt optager denne Midtbygning i Tværsnit 6 m, saaledes at Kirkerummet udenom, der som sædvanlig er overdækket med en ringformet Tøndehvælvning, reduceres til en Omgang, 3,65 m bred og 5,3 m høj; langs Ydermuren har tidligere løbet en muret, med Cementstensfliser dækket Bænk, hvoraf en Del endnu er bevaret. Den nordl., endnu aabne Dør har en smuk Portal

Østerlars Kirke.

med smukt udhugget Tympanon (Akanthusværk og Tovsnoninger); den sydl. Portal dækkes delvis af Loftet paa det lave Vaabenhus. Fra Nordvestsiden af Koret fører en Trappe i Ydermuren op til 2. Stokv., der er ordnet paa samme Maade som 1., blot at der kun er to Aabninger i Midttaarnet, der er dækket af en Tøndehvælv., 3 m høj ligesom Omgangens. Ydermuren har i NV. en Døraabning. Trappen fører videre op til 3. Stokv., hvor Midttaarnet kun har een Indgang; det bærer nu det kegleformede Tag, der er opsat 1744, men sandsynligvis oprindl. har været højere og tjent som Udkigstaarn. I Ydermuren findes her en c. 1,2 m bred Vægtergang, hvis Gulv ligger 0,9 m højere end Gulvet indenfor, men hvis Indretning i øvrigt ligner Nylars Kirkes meget. Vægtergangen har 8 Lysaabninger ind til det indre Rum; dens Gulv hælder udefter, og der har været Afløb for Regnvandet m. v. ad en Række Spygatter. Ydermuren har sikkert været kronet med Tinder, men de er nu helt borttagne, og i det hele er det

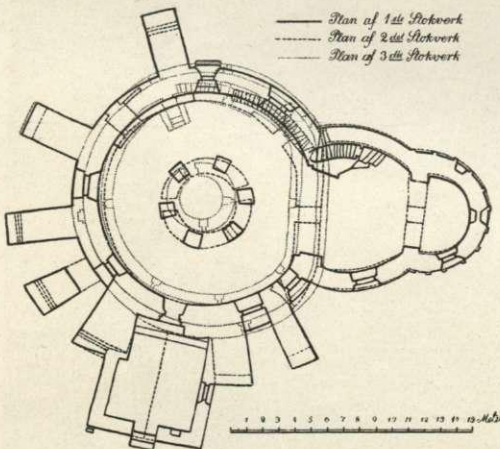
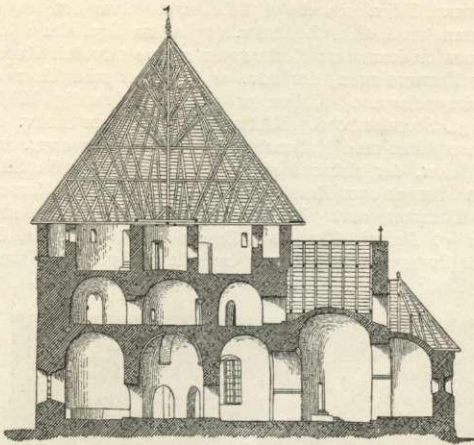
øverste Murværk stærkt omsat i senere Tider, maaske i 18. Aarh. Som det ses af Grundplanen, er et Stykke af Ydermuren mod Ø. i 2. Stokv. (og altsaa ligeledes i 3.) ikke buet, fordi den hviler paa Korbuen nedenunder; Korbuen er senere udvidet. Koret har en uregelmæssig Kuppelhvælving; Korrundingen, der udv. er smykket med Lisener, forbundne ved Tvillingbuer, har Halvkuppelhvælv. Kirken er restaur. indvendig 1891, ved hvilken Lejlighed der fandtes et gl. Stenalterbord. Midttaarnet i nederste Stokv. er i sin øvre Del ud mod Kirkerummet smykket med Kalkmalerier, der stammer omtr. fra Midten af 14. Aarh.; i en Række Felter, der afsluttes af en Slags Buer i gotisk Stil, findes naive Fremstillinger af bibelske Æmner som Korsfæstelsen, Nedtagelsen af Korset, Opstandelsen, Christus som Verdens Dommer osv. Paa Kirkegaarden er der et fritstaaende Klokkeetaarn. Altertavlen er et Maleri (Christus i Emaus) fra 1878 af H. C. Koefoed; Prædikestol fra 1595 med Evangelistsymbolerne; ny Granitfont. I Kirken

Østerlars Kirkes Indre.

hænger et Maleri af Christus paa Korset og et Maleri af Præsten Jørgen Jensen Sode, † 1700, med Hustru og 3 Børn. Ved Kirkens Vestside staar en Ligsten, hvis udslidte Midtbillede har forestillet en Munk, over Hr. Henrik Greser, † 1370. Uden for Vaabenhuset staar en Runesten fra c. 1070 med Indskr.: „Tykel rejste Stenen efter Broder Torgunnesson. Hvile naa hans Sjæl“. (Wimmer, D. Runemindesm. V Nr. 18). (Om Kirken se Brunius, Konstantechn. p. 203; H. J. Holm, B.s ældgl. Kirkeb. p. 8; Løffler, Uds. osv. p. 164; Blom, i Aarb. f. n. Oldk. 1895 p. 59; M. Petersen, Kalkmal. p. 146; Frøln, Nordens bef. Rundk. II p. 44; Bornh. Saml. VIII. 1913, p. 120.

Lensgaard tilhørte 1522 Jørgen Gagge, senere Sønnen Peder Gagge, nævnt 1551, og 1647 nævnes atter en Peder Kronen som Ejer; 1671 tilhørte den Admiral Niels Juel, der 1679 mageskiftede den til Kronen med 7 andre bornh. Gde mod Lunde, Stenstrup, Kirkeby og Rynkeby Kirketiender i Fyn (se Saml. til Fyens Hist. VIII p. 391); Oberst Bendix v. Hatten, Kommandant paa Bornh., † 1685 (i Østerlars Kirke har hængt en Fane over ham), boede paa Gaarden; ved Fællesaukt. 1744 blev den solgt for 1197 Slettedl. I seneste Tid har den været ejet af Jægerm. M. E. Kirketerp, † 1908, hvis Enke solgte den 1909. Den nævnes som Hovedgaard 1679 (Lindshovitgaard) og i „Danmarks

Tværsnit og Grundplan af Østerlars Kirke.

dergd. og paa Bøgebjerg. Under Lensgd. ved Salene mark med mange Oldtidsgrave. Paa den vestl. Del af Bøgebjerg staar 2 fredl. Bautasten.

Gudhjem Sogn (Øster-Larsker-G. Km.), Annekts til Øster-Larsker og det mindste Sogn paa Øen, bestaar af en klippefuld Halvø, der løber ud i Sorteodde ved Salenebugten, og omgives af Østersøen og Hovedsognet. Kirken ligger 14 km NV. for Svaneke og 13 km SØ. for Allinge. Sognet, hvis højeste Punkt er Gudhjembjerg, 75 m, har et stærkt kuperet Terræn og er et meget søgt Sommeropholdssted. Kysten er meget indskaaren og fyldt med Skær (Ræveskær, Sorteskær, Maagestolene); S. for Byen det smukke Klippeparti Sølvklippen. Den nordl. Del af Sognet er beplantet (Gudhjem Plantage). Gennem Sognet gaar Aakirkeby-Gudhjem Banen.

Spejl" fra 1767. — *Kobbegaards Landgilde* overdrog Fr. III ^{10/8} 1659 til Landstingskr. Peder Lauridsen Barfod for udvist tro Tjeneste, og Kongegaven holdtes i Hævd for dennes Datter til hendes Død 1715. Den fra Madviggaard i Blekinge af Svenskerne fordrevne Hans Olufsen Madvig blev kgl. Skovrider paa Bornh. ^{9/8} 1681 og boede som Fæster paa Kobbegd. fra 1685 til sin Død ^{16/8} 1701. Ved Auktionen 1744 solgtes Gaarden for 1272 Slettedl. — *Spagereg.* tilhørte 1625 Jens Pedersen Spager, og *Holtsegd.* 1610 Hans Holdst, efter hvis Slægt Gaardene antagelig har Navn. I Sognet findes fra ældre Tid 1 Proprietærgd., 1 Præstegd., 49 Selvejergde, 22 Vornedegde og 4 Vornedehuse.

I Præstegaarden fødtes 1710 den Retslærde Peder Kofod Ancher († 1788). — En Gildeskraa er trykt i *Bjerger-Søegaard*, Dske Vider og Vedt. I p. 231.

Kun faa og nu for største Delen sløjfede Gravhøje kendes i Sognet, og heller ikke af Røser har der været mange. Derimod er der fremdraget flere betydningsfulde og interessante Gravpladser fra yngre Jernalder, til Dels med rigt Indhold af Oldsager. Den anseeligste, oprindl. med over 200 Grave, har ligget tæt V. for Bækkegd.; ved Lovsgd. er der undersøgt c. 50 Grave, og noget mindre var Gravpladser ved Kobbeaa, Glasergd., Sønligger et fredl. Stykke Strand-

Befolkning i 1921: 835 (1801: 331, 1850: 402, 1901: 753), boende i 231 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 19 Td.; 5 Gde med 10 og 122 Hse med 9 Td. Hartk., samt 157 jordløse Hse. Ejds. (1920): 1666, deraf Jordv.: 240. Areal: 130 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 2 ha, Rug 2, Byg 2, Havre 3, Blands. til Modenhed 7, Kartofler 2, Foderroer 4; Brak udgjorde 3 ha, Grønfoder og Græsning 11, Haver o. l. 20, Skov 25, Hede 17, Stenmarker 11. Kreaturhold (1920): 17 Heste, 40 Stk. Hornkv. (deraf 31 Køer), 10 Faar, 63 Svin (1914: 108).

I Sognet: *Gudhjem* (1569 Gudiom, Gudium, endnu ved 1750 kaldt saaledes), Øens største Fiskerleje og en vigtig Handelshavn, lignende en Købstad — $\frac{1}{2}$ 1921 192 Gde og Hse og 711 Indb. (1911: 703, med bl. a. flg. Erhverv: Landbr. 18, Fiskeri 191, Haandv. og Ind. 192, Handel o. l. 103, Transp. 69, Tyende o. l. 33, immat. Virksomhed 27, 40 levede af egne Midler, 15 af oftl. Underst.; ifl. Fiskeriberetn. 1919 havde G. 96 Fiskere (deraf 66 Erhvervsf.), der havde 103 Fartøjer (deraf 20 Motorsk.), og fiskede for 178,015 Kr.) — meget smukt liggende paa Skraaning og ved Foden af Klipper, der træder stærkt frem i Byen og undertiden danner Husenes Indervægge, og omgivet af vilde Klippe-løkker, har Kirke, flere Missionshuse, Hovedskole og Forskole, teknisk Skole, Lægebolig, Gæstgiveri, Hoteller, Pensionater, Afholdshjem, Hvilehjem, G. Sogns Spare- og Laanekasse (opr. 1881: $\frac{31}{3}$ 1919 var Indskuddet 514,980, Reservef. 25,768 Kr.), Filial af Bornhs. Laane- og Diskontobank, Elektricitetsværk (priv., opf. 1909), hollandsk grundmuret Vindml. med Bageri (den næststørste i sin Slags i Danm.), Cementstensfabrik, Kalkbrænderi, Maskinsnedkeri, Træskæreri, Skibsbyggerier, Bryggeri, Salterier og Silderøgerier, Kbmshdlr. m. m., Toldsted, ved hvilket er ansat en Toldpebørselskontrollør, Postkontor, Telegraf- og Jærnbane-stat. (Endepunkt for Aakirkeby-Gudhjem Banen) samt Havn, tæt Ø. for Sorteodde, bestaaende af 3 Bassiner, hvoraf Yderhavnen har 3,2, Inderhavnen 3,1 og det inderste Bassin indtil 1,8 m Vand; Havnemundingen er 11 m bred. Havnen er anl. 1871-72, 1876 byggedes uden for Havnemundingen en Anlægsbro for Dampskibe, 1882-83 udvidedes Havnen; rødt og hvidt Ledefyr; ved Havnen er der Lodser og en Redningsstation. Gudhjem staar ved det østbornh. Dampskibsselsk. i regelmæssig Dampskibsforbindelse med Kbhvn. og de andre bornh. Byer. C. 400 m V. for Gudhjem er der anlagt en ny Havn, *Nørresand*, indtil 3,4 m Vand; rødt og hvidt Ledefyr. Ved Sognets Sydgrænse ved Melsted Aa Fiskerlejet *Melsted* (1569 Melstædt; 1570 Melstaa) — 1921 39 Gde og Hse og 124 Indb. (1911: 113) — med Baadehavn, c. 1 m Vand, kun bestaaende af to Granitmoler.

Gudhjem S., een Sognekommune med Hovedsognet, har s. Tingsted og hører under de samme Kredse som dette samt 6. Udskrivningskr. 19. Lægd. Kirken er selvejende.

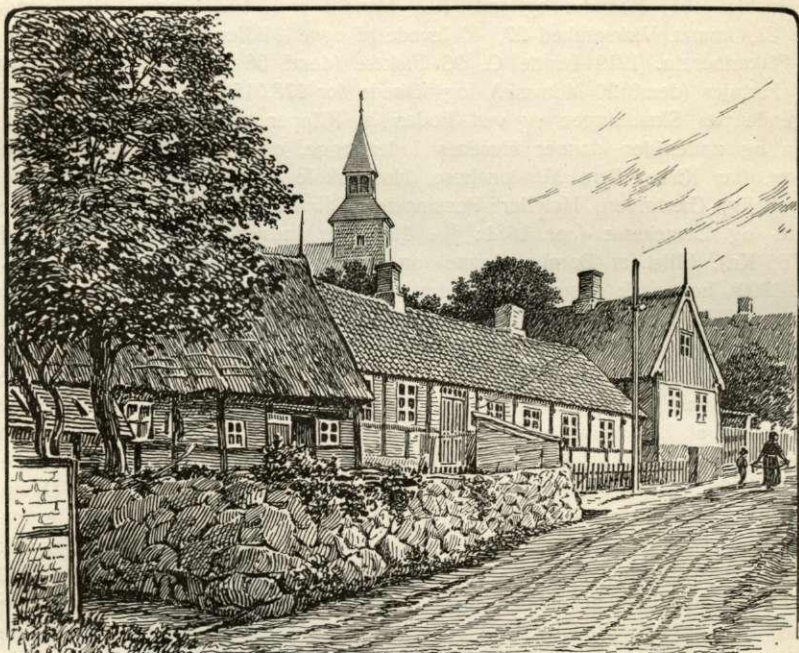
Kirken, der ligger paa et Klippeplateau 87 m o. H., tæt ved det tidligere, 1896 nedbrudte Skt. Anna Kapel*), er opf. 1892-93 (indv. $\frac{3}{9}$ 93) for 30,000 Kr. (hvoraf Staten gav 14,000) i romansk Stil med Motiver fra de ældre bornh. og fra norske Kirker, Arkt. M. Bidstrup. Den er af kløvet Kamp med delvis indvendig Murstensbeklædning og bestaar af Skib, femkantet Kor og paa Skibets Vestgavl et Taarn med

*) *Skt. Anna Kapel* var en lav, uanselig Bygning, opf. ved 1300 (udvidet omtr. 100 Aar efter) af Kamp og røde Mursten. Den østl. Del, der afsluttedes med en lige Gavlmur, har været den ældste. Skibet havde fladt Loft; Indgangen var fra N. gennem et senere tilbygget Vaabenhus; Kirkerummet var c. 16,8 × 5,2 m; paa Tagets Vestende var der et lille Træspir og tæt bag dette et lille, 1870 opf. Klokkehus. Ved Nedbrydningen fandtes der i Skibet Rester af Kalkmalerier, vistnok stammende fra Udvidelse ved 1400. Der var et stensat Alter og en udsk. Fløjaltertavle fra sidste Halvdel af 15. Aarh. med Krucifiksgruppe i Midten; den udsk. Prædikestol var fra 1789, Fonten var af Træ. Det er lykkedes at bevare Fundamenterne af den ældste Del af Kapellet paa den gl. Kirkegd., fredl. 1911 under Nationalmus. (Se Bornh. Saml. VIII, 1913, p. 139 fig.).

Træspir; Skifertag. Hovedindgangen, i Vestgavlen, prydes med snoede Søjler, i Dørfeltet Korset med Alfa og Omega. Skibet har fladt mørkt Bjælkeloft med malede Borter i romansk Stil; Koret har Halvkuppelhælv., i hvilken er malede stiliserede Palmetræer og derover Christus og 7 af Apostlene ved Tiberias Sø samt fl. Skriftsteder (udf. af Anker Wolffsen og H. P. Kofod). Altertavle af Træ, udsk. med Vinløv og forgyldt, derover et Kors; midt i Tavlen det Guds Lam; ny Prædikestol med stiliseret Billedskærerarb.; Granitfont. — En ny Kirkegaard er anl. 1916 i Nærheden af Jærnbane-stationen.

Gudhjem har efter Gravfundene at dømme taget stor Del i Oldtidens Østersøhandel, hvis Færdelsesveje gik langs Bornholm. Middelalderens store Fiskemarkeder havde for de nordtyske Hansestæder sin Hovedplads langs Øens Nordøstkyst, og det er vistnok dem,

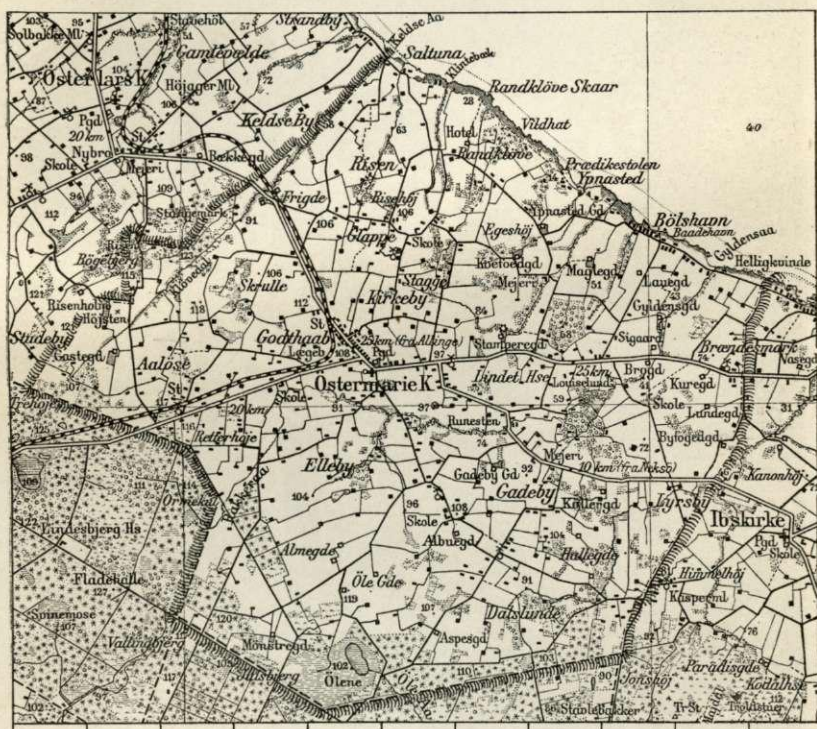

Gadeparti fra Gudhjem.

der har skaffet Gudhjem Skt. Anna Kapel. Byen havde 1585 sin egen Byfoged; endnu 1664 talte Kongen den med blandt Landets Købstæder. Ved Pesten 1653-54 blev den næsten affolket, idet der i G. og Melsted døde 105 Mennesker; men efter den skaanske Krig 1675-79 befolkedes den atter af danske Flygtninge fra Skaane og Blekinge, en Indvandring, der endnu giver sig til Kende i særegne Sprogdannelse; mod at de paa-tog sig Overfarten til Christiansø, eftergav Chr. V 1694 Beboerne Ydelsen af Dagværks- penge, og Forbindelsen med Christiansø bevaredes gennem Tiderne; saalænge Fæstningen bestod, var en stor Del af Gudhjems Fiskere Konstabler derovre, og endnu op i den nyeste Tid boede en Del af dens Fiskere en Tid af Aaret paa Christiansø. Fra Indvandringen fra Skaane hidrører formentlig Gudhjems første Fiskerslæg, Tranberg (oprindl. Traneberg; Trandberg). G. var 1737, med sine 52 Husfædre, dobbelt saa stor som noget andet Fiskerleje paa Øen; Melsted havde da 10 Husfædre. Nogle Slægtled tilbage tog næsten alle Gs. Beboere Del i Fiskeriet ved Siden af, at mange tillige drev Avls- brug, Handel og Haandværk.

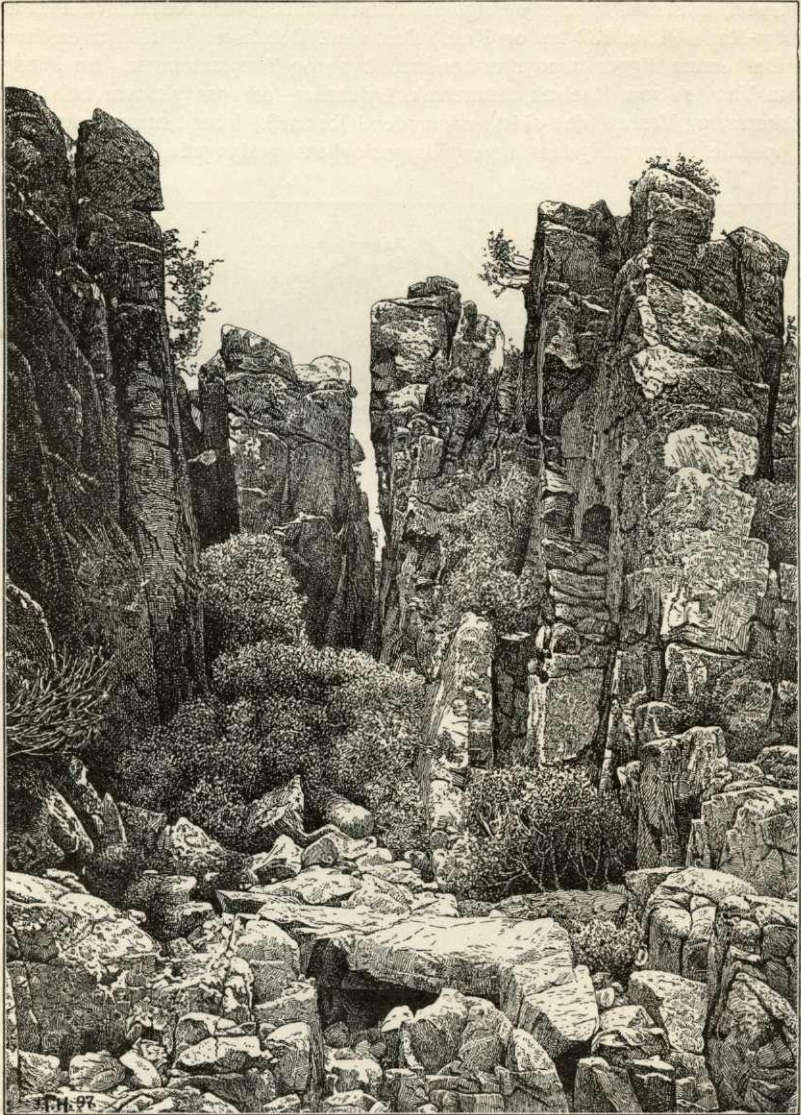
Ved Melsted og i den lille Dal Lillevang S. for Gudhjem er der fremdraget adskillige gode Gravfund fra yngre Jærnalder. NV. for Gudhjem paa den høje Skrænt ved Havet staar umiddelbart ved Siden af hinanden to store smukke Bautasten, *Hestestenene*.

Øster-Marie Sogn, det største i Herredet, omgives af Øster-Larsker S., fra hvilket det for en Del skilles ved Keldse Aa, Østersøen, Ibsker S., Sønder-Hrd. (Povlsker og Pedersker Enklaver samt Aaker S.) og Vester-Hrd. (Vester-Marie S.). Kirken ligger c. 8 km V. for Svaneke. Overfladen, der helt hører til Granitplateauet, er stærkt kuperet og rigt paa Naturskønheder med Smaaskove, Plantager (Øster-Marie Pl., c. 132 ha) og Krat. Den vestl. Del hører til Højlyngen, hvoraf en Del endnu ligger uopdyrket hen med Lyng og Træplantninger. En Mængde smaa Vandløb som Risebæk, Klintebæk, Gydensaa (der paa sit øvre Løb hedder Rakkeraa) og Vaseaa (den sidste udmunder i Ibsker S.) løber i snævre, skovklædte Klippedale. Langs Kysten ligger Klippeblokkene opdyngede, dels nøgne, dels

dækkede med Brombær, Kaprifolier m. m., og lige ovenfor skovbevoksede. Det mest imponerende af disse Klippepartier er Randsklovskaaret (se p. 630); Klippe-massen danner en med Kysten parallel gaende, 14 m dyb og 2,5 m bred Kløft, hvor de skarpt afskaarne Klipper og de i den vildeste Uorden opdyngede Sten i Skaaret gør et stærkt Indtryk; Kløften deler sig atter i to mindre Kløfter, mel. 0,6 og 2,5 m brede. Langs Stranden fra Sognets Nordspids til BølsHAVN gaar gennem Krat og Skov en meget i Turisttiden befærdet Sti med smukke Udsigter, Gangbrædter over Kløfterne og Stenter over Gærder osv. Ved Strandlyst og Randklev bades der meget. Ved Sognets Sydgrænse ligger den tidligere Sø Ølene (se p. 524), N. for denne findes Sognets højeste Punkt, 121 m. Gennem Sognet gaar Vejen fra Nord- og Vestlandet til Svaneke samt Almindingen-Gudhjem Banen.

Befolkning i 1921: 2771 (1801: 1479, 1850: 1914, 1901: 2356), boende i 606 Gde og Hse. Def saml. Hartk. (1905): 874 Td.; 155 Gde med 772 og 298 Hse med 99 Td. Hartk., samt 97 jordløse Hse. Ejdsck. (1920): 7478, deraf Jordv. 3996. Areal: 5378 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 132 ha, Rug 369, Byg 244, Havre 371,

Randkleveskaaret.

Blands. til Modenhed 581, Kartofler 73, Foderroer 480; Brak udgjorde 451 ha, Grøn-foder og Græsning 1450, Haver o. l. 78, Tørvemoser 19, Skov 548, Hede 221, Sten-marker o. l. 58, Vandar. 10. Kreaturhold (1920): 1039 Heste, 4732 Stk. Hornkv. (deraf 2478 Køer), 68 Geder, 400 Faar, 1928 Svin (1914: 5753).

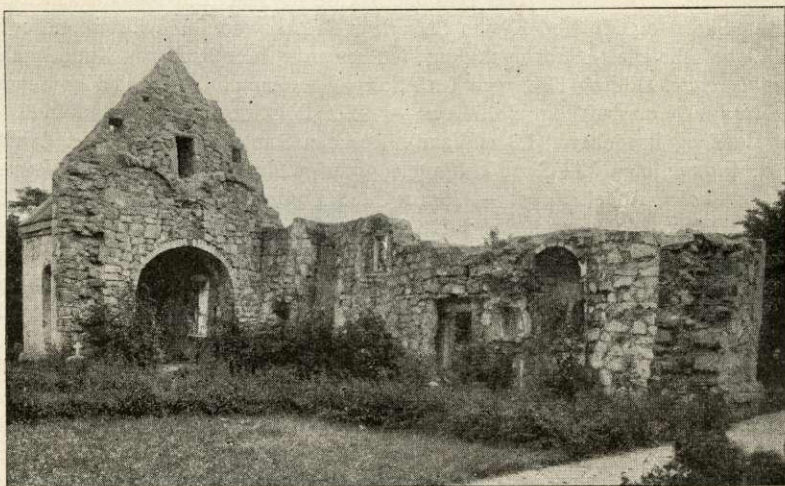
i Sognet: *Øster-Marie Kirke* (Sognet: 1448 Østremariekirke; 1581 Øster Marker), ved Landevejen, med Præstegd. med Forsamlingssal og, noget Ø. for Kirken, Luthersk Missionshus (opf. 1872). C. 1,5 km mod V. ved Vejen til Rønne er *Kirkeskolen* (opf. 1908) med Forskole; desuden *Østre* og *Nordre Skole* (opf. 1907) samt, c. 2,5 km S. for Kirken *Gadeby Skole* (opf. 1908) med Forskole. Nær ved Kirken *Jærnbane-stat.* med opvoksende Stationsby, *Godthaab* — 1921: 63 Gde og Hse og 254 Indb. — med Evangelisk-luthersk Missionshus, Lægebl., Brugsforen. med Forsamlingssal (tidl. „Bornholms Folkehøjskole“, se Aaker S.), Elektricitetsværk, Markedsplads (Marked i April og Oktober, Kreaturer) m. m. *Aaløse*, Gd. og Hse, med Ml. og Jærnbanehpl. (den tidligere Skole henlagt til Kirkeskolen som Forsk.). *Gadeby*, Gde og Hse med Skole (se ovfr.), Ml. og Andelsmejeri. *Dalslunde* (1569 Dalslunde), Gde og Hse, med Metodistkapel (den tidligere Skole) og Ml. Ved Kysten Fiskerlejet *Saltuna* (en Del i Øster-Larsker S.) med Afholdshotellet „Strandlyst“ (med en seværdig Frugthave paa Klippegrund), *Randklevegede*, Gde og Hse, med Turisthotel i den ene af Gdene, og Fiskerlejerne *Ypnasted* (Ypernestad) og *Bølshavn* — 1921: 24 Gde og Hse og 82 Indb. — med Hotel og Baadehavn (1,3 m Vand). Desuden Saml. af Gde og Hse: *Lysby*, *Risen*, *Glappe*, med Ml., *Skrulle*, *Stagge*, *Kirkeby*, *Lindet*, *Elleby*, *Ølene*, *Præstegade*, *Broholm*, Andelsmejeri. — Større Gde: *Kofoedgaard* (Proprietærgd.), 23,5 Td. H., Ejds. 140, Jordv. 95,9; 118 ha, deraf Eng 2, Skov 31, Resten Ager. *Maglegaard* (1490 Maglegard), 20,3 Td. H., Ejds. 135, Jordv. 83,5; 102 ha, deraf Eng 4, Skov 27, Resten Ager. *Gadebygd.* (Proprietærgd.; tidl. St.-Halsegd., 1569 Halssegaardtt), 17,3 Td. H., Ejds. 125, Jordv. 79,4; 84 ha, deraf Eng 13, Skov 4, Mose 3, Resten Ager. *Ypnastedgd.* 12,5 Td. H., Ejds. 63, Jordv. 45; 56 ha, deraf Skov 8, Ager 43. *Brogd.*, 14,3 Td. H., Ejds. 63, Jordv. 44,3; 57 ha, deraf Ager 42, Eng 11. *Lundegd.*, 12,3 Td. H., Ejds. 71, Jordv. 52; 53 ha, deraf Skov 5, Resten Ager. *Køllergd.*, 12,3 Td. H., Ejds. 71, Jordv. 50; 57 ha, deraf Eng 3, Skov 12. Andre Gde: *Søgd.* (1664 Soegard), *Kroggd.* (1664 Paa Krogen), *Gyldensgd.* (1664 Gyldensgd.), *Kløvegd.* (1569 Kløffuegaardtt).

Øster-Marie S., en egen Sognekommune delt i 10 Sandemandsdistrikter, har Tingsted i Svaneke og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Nordre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 4. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 16. (nordre) og 17. Lægd (søndre Distr.). Kirken er selvejende.

Kirken er opf. 1890-91 (indv. ^{18/10} 91), c. 30 m NØ. for den gamle, 1885-90 nedbrudte Kirke, hvoraf en Del (det nederste og sydl. af Taarnet, Skibets Sydмур og Koret med Korrunding) nu bevares som Ruin*). Kirken er opf. efter Tegn. af Arkt. A. Clem-

*) Den gamle Kirke, hvis Nedbrydning maa beklages, da den havde særlig Interesse ved sin Bygningsmaade, der mindede om Aa Kirke og flere gotlandske Kirker, var opf. af Kamp med Anvendelse af Cementsten og bestod af Skib, Kor med Korrunding, bredt Taarn mod V., et meget gl. Vaabenhus mod S. og et nyere mod N. Skibet var dækket med et buet Træløft, men ved Nedbrydningen opdagede man, at det oprindl. havde haft to jævnsides løbende Tøndehvælvninger, som hvilede paa to Piller i Skibets Midte. Skibets Sydportal, der endnu er bevaret, har tilhugne Søjler paa Siderne. Korbuen var meget bred; Koret havde Tøndehvælvning, i hvilken de tagdannende Kalkstensfliser var umiddelbart indmurede; saadanne Stentage, der ogsaa kendes fra andre af de bornh. Kirker, gaar tilbage til irske Forbilleder (se Aarb. f. n. Oldk. 1895, p. 248). Taarnet havde 4 Stokv., hvoraf det nederste var tøndehvælvet og forbandtes med Skibet ved to Rundbuer, som bares af en firkantet Midtpille; i den sydl. Taarnmur førte en Vindeltrappe op til det ligeledes tøndehvælvede 2. Stokv.; 3. Stokv. havde to ved en Midtbue adskilte Tøndehvælvninger, der løb i Ø.-V., medens de nedre Hvæl. løb i N.-S.; 4. Stokv., der kun var noget over 1,5 m højt (dog vistnok ikke oprindl.), havde 6 Muraabninger og bar Taget. Ved en Undersøgelse under Nedbrydningen fandt Kornerup i Alterets Grundvold to Sølvmonter fra Erik Plovpenning's Tid, hvoraf den ene med Lunds Ærkebisp Uffos Navn (1228-50), saaledes at man deraf temmelig nøje kan bestemme Kirkens Alder. I Kirken var der Rester af Kalkmalerier (ses til Dels endnu), vistnok fra Midten af 15. Aarh. Ved Kirkegaardens Nordside stod et Klokke-

mensen af kløvet Kamp med delvis indv. Murstensbeklædning som en Korskirke i romansk Stil. Den rummer c. 1000 Tilhørere og har Kor med Korrunding samt et aflang-firkantet Taarn mod V. Indgangen er i Vestsiden af Taarnet, hvis nederste Rum danner en Forhal med Tøndehvælvning. Skibet har højtiddende Vinduer og et i mørke Farver med hvide Zigzaglinjer holdt Bjælkeloft; Koret er hævet nogle Trin. Omkring Korbuen er der malet Skriftsteder. Alterbordet er holdt i gl., romansk Stil med Kors, Guld og Farver; Prædikestolen har Fyldinger fra den gamle Stol fra 1552(?), som var solgt fra Kirken, men nu er skænk. tilbage af Maleren K. Zahrtmann*); Fonten er af Sandsten. I Forhallen hænger et fra den gl. Kirke bevaret, 1687 opsat Epitaf. over den fra Opstanden 1658 kendte Jens Pedersen Koefoed (Portr. af ham, to Hustruer og 23 Børn); to af Lorentzen malede Billeder af Guvernør G. Albr. Kofoed, † 1808, og Hustru, hvis Gravsteder findes uden for Vestmuren af den gl. Kirkes Vaabenhus, er fornylig afgivet fra Kirken som Depositum til Bornholms Museum.

Øster-Marie Kirkes Ruin.

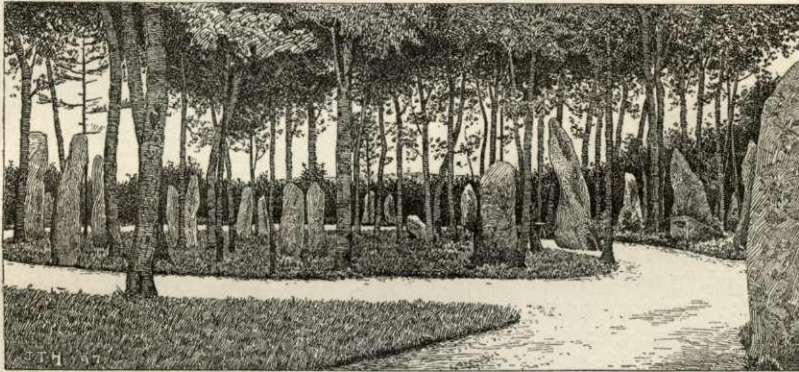
Ved Kirken findes fl. Runesten. Paa en (fra c. 1080-1100), fundet paa Kirkegaarden 1877, staar: „Øde og Sven og Ødger rejste Stenen efter deres Broder Gunnulv den gode og efter Moderen Gunnild“; paa den anden (fra c. 1080), der var indmuret i Kirketaarnet: „Bjarne og Sibbe og Tove rejste Stenen efter deres Fader Kæld. Christ hjælpe hans Sjæl“, paa en tredje (c. 1100), der har ligget som Tærskel ved Kirkedøren: „Bjarne og Tove og Asgøt lod rejse Stenen efter deres Broder Sibbe. Den hellige Christ hjælpe“, paa en fjerde (c. 1200-10), fundet 1890 i den gl. Kirkes Mur: „Gudmund og Saxe huggede Aases Sten for Arnbjørn. Den gode Gud med Skt. Mikael hjælpe din Sjæl“; en femte indeholder kun et Tegn (et Christusmonogram?); en sjette, fundet 1882 (c. 1400), med Runerne anbragte i det latinske Alfabets Orden, er nu i Nationalmus. (Se Wimmer, D. Runemindesm. V Nr. 21, 24, 25, 37 og 38).

Kofoedgaard ejedes 1545 af Poul Kofoed, som her husede de lybske Udsendinge, og den forblev fra Fader til Søn i Slægtens Eje, indtil den solgtes 1918; nuv. Ejer er Lieutn. O. M. Kirketerp. — *Maglegaard* ejedes af Aage Nielsen (Sparre), som 1424-34 var Ærkebispens Hovedsmand paa Bornholm, † 1460, dernæst af hans Søn Ridder Niels

taarn af den sædvanlige bornh. Type med Underdel af Kamp og Overdel af Bindingsværk (se Brunius, Konstantechn. p. 221, H. J. Holm, B.s ældgl. Kirkeb. p. 9, A. Clemmensen, Beskr. og Tegn. over Øster-Mariæ Kirke, Kbh. 1894, M. Petersen, Kalkmal. p. 145). — Den lybske Hovedsmand Herman Boitin brød Kirkens Fred ¹⁰/₈ 1553 ved under Gudstjenesten at lade Peder Oxes Jægere tage til Fange i Kirkens Taarn, hvor de var flyede ind.

*) Om Stolen er fra 1552 er dog usikkert. Hos Thurah staar, at den har Aarst. 1596 og Fr. II's Navn og Valgsprog; maaske kan Chr. IV have skænket Kirken den som Minde om Faderen; Billedskærerarbejdet taler mere for 1596 end for 1552.

Aagesen, † 1494 paa Gaarden (hans Skjold saas endnu 1624 ophængt i Øster-Marie Kirke). Hans Søsterson Peder Lang til Valløse arvede hans bornh. Jordegods og uddede det til at omfatte 30 Gde, som ved hans Død c. 1511 tilfaldt hans Datter Fru Anne Lang, g. m. Niels Brahe, som for sin Trofasthed mod den fordrevne Chr. II henrettedes 1529 i Kbhvn. Sønnen Jørgen Brahe solgte 1553 sine bornh. Gde til Peder Oxe. Paa Maglegd. aftvang Peder Oxe som det danske Rigsraads Udsending 1555 Lübeckerne svære Erstatninger for deres Overgreb mod Indbyggernes og Kongens Ret, og herfra udgik $\frac{9}{10}$ 1555 den Forskrift for Bøndernes Skatteydelse, som Fr. III endnu $\frac{28}{11}$ 1650 stadfæstede. Under Peder Oxes Landflygtighed overdroges hans bornh. Gde 1562 til Jørgen Rud og 1565 til Schweder Kettingk, men gaves 1566 tilbage til den hjemkaldte Peder Oxe, hvis Enke Mette Rosenkrantz 1578 mageskiftede dem til Kronen. Denne brugte Maglegd. til Officersgd., 1638 for Chr. Maccabæus, 1646 for Kapt. Sebald Zimmermann († 1658), i hvis Tid den brændte. Oberst Mikael Eckstein overdrog den $\frac{14}{1}$ 1659 til Jens Pedersen Kofoed (se p. 533) som Kaptejnsgd. (stadf. af Fr. III $\frac{15}{12}$ 1660). Efter hans Død 1691 beholdt Enken Elisab. Akeleye og hendes 2. Mand Major Claus Kofoed den til 1740, da den bortfæstedes til hendes Dattersøn Fændrik Gabriel

Louiselund.

Larsen Kofoed, som købte den for 1280 Slettedl. paa Aukt. over Krongodset; nu er den ude af Slægtens Eje; nuv. Ejer: Chr. Hjorth. — *Gyldensgaard* tilhørte Hans Olufsen, som førte Slægten Ufs Vaaben og var Lensmand paa Vardøhus fra 1597 til sin Død 1601. Senere var den i Kronens Eje, og dens Landgilde tillagdes c. 1646 Landsdommer Hans Pedersen og gaves $\frac{28}{12}$ 1658 sammen med Landsdommerstillingen Peder Olsen til Belønning for hans Del i Opstanden. — *Lille-Halsegaard* (nu udstykket) og *Store-Halsegaard* (nu Gadebygd.) var Frimandsgde i Slægten Hals' Eje; den sidste skødedes $\frac{7}{1}$ 1407 af Peder Hals' Enke til Datteren Katharinas Ægtefælle Ormer Hergulsen; 1523 nævnes Jørgen Hals som bosat i Sognet. Den sidste Frimand paa Lille-Halsegd., Berild Hansen, maatte afstaa den som forfaldent Pant til sin Svoger, Præsten Rasmus Andersen Bleking, Øens rigeste Mand; Herredstinget frakendte denne „ufrie Mand“ Ret til at tiltræde Frimandsgods, men Landstinget tilkendte ham 1664 Gden til Ejendom, en Dom, der gjorde Ende paa den bornh. Frimandsstand ved at ophæve dens Særret til at eje Øens frie Jordegods. — Esbern Juel, Væbner, bosat i Øster-Marie, nævnes 1448-57. — *Smedegd.* tilhørte 1598 Peder Smed, *Rynsegd.* 1598 Oluf Røndsén, *Holmegd.* 1625 Svend Holm, og *Duegd.* 1625 Anders Due; alle har antagelig Navn efter Besiddernes Slægt. I Sognet findes fra gl. Tid 2 Proprietærgde, 80 Selvejergde og 21 Vornedegde samt 2 Vornedehuse.

Lige ved Maglegd. ses endnu de c. 7,1 m lange og 5,8 m brede, fra 1900 fredl. Fundamenter af *Skt. Mauritii* og *Skt. Margrethes Kapel*, der var bygget af ovenn. Aage Nielsen (Sparre); 1432 nævnes et Afladsbrev til det; 1457 forpligtede Præsten i Øster-Marie sig til at holde en ugl. Messe i Kapellet, fordi han af Aage Nielsen havde faaet en Gaard i Sognet; 1480 udstedte Ærkebisp Jens Brostrup et Afladsbrev for dem, der besøgte eller skænkede noget til Kapellet. (Se Bornh. Saml. VIII, 1913, p. 170 filg.).

Ved Lyrshvej staa paa en fredet Plads en Runesten fra c. 1070, *Brohusstene*, fundet 1866 i Brohuse Bro, over Gyldensaa, med Indskr.: „Bove lod hugge Stenen efter Tykel“ (Wimmer, Dske Runemindesm. V Nr. 16). — En Gildeskraa fra 1554 er trykt i Bjerge-Søegaard, Dske Vider og Vedt. I p. 232.

C. 75 Gravhøje kendes i Sognet, men de fleste er nu sløjfede el. mere el. mindre beskadigede; fredl. er den anselige *Rævehøj* Ø. for Søndre Gildesbo, en ligeledes meget anselig Høj ved Maglegaard, en Høj ved Koføedgd. og en Høj, *Bavnehøj* eller *Risehøj*. Ogsaa en stensat Grav med anselig Dæksten samt to Helleristningssten med mange skaalformede Fordybninger og en Klippekuhle med skaalformede Fordybninger og 9 Fodsaalfigurer er fredl. Sognets mærkeligste Oldtidsminde er dog en Samling af c. 70 Bautasten, der staa i den lille, omgærdede Skovplantning *Louiselund* ved Vejen mellem Svaneke og Øster-Marie Kirke og er den største, nu bevarede Bautastensgruppe paa Bornholm; flere af Stenene er indtil 2,5 m høje. Denne Gruppe blev 1851 tillige med Grunden købt af Fr. VII og tilhører nu Stiftelsen paa Jægerspris, paa hvis Bekostning den fredes. Ogsaa andetsteds i Sognet kendes Bautasten, men de fleste er nu forsvundne; ved Stranden tæt Ø. for Gyldensaaens Udløb staa paa en lille Forhøjning en meget høj Sten, og umiddelbart Ø. derfor er en aflang Kreds af mindre Bautasten; det hele Mindesmærke kaldes *Hellig Kvinde med sine 3 Born* (fredl.).

Ibsker Sogn omgives af Øster-Marie S., Annekset Svaneke Købstadsjorder, Østersøen og Sønder-Hrd. (Neksø Købstadsjorder, Bodilsker S. og Povelsker Enklave). Kirken ligger c. 3 km SV. for Svaneke og 6 km NNW. for Neksø. Den kuperede Overflade hører til Granitplateauet, gennemstrømmes af smaa Vandløb som Vaseaa, Grynebæk, Skovsholmsbæk, Flisbæk og Kurebæk. Den sydvestl. Del, som hører til Højlyngen, er navnlig stærkt kuperet, et lynggroet Klippeparti, som dog i de sidste 50 Aar til Dels er blevet beplantet med Naaletræer, og hvor Granitten ofte træder frem i store Flader: *Helvedesbakkerne* (1676 Heluide) og *Paradisbakkerne* (1676 Paradis), højeste Punkt 115 m, gennemskaarne af mange dybe Kløfter med bratte Klippevægge og smaa Fjældsøer, som Skottedal, Grydedal, Kodal (mel. Helvedes- og Paradis.), Dybedal, Majdal og Tamperdal. Gennem Sognet gaar Landevejen Svaneke-Neksø og Vejen fra Ibs Kirke til Nord- og Vestlandet.

Helvedesbakkerne (1676 Paradis), højeste Punkt 115 m, gennemskaarne af mange dybe Kløfter med bratte Klippevægge og smaa Fjældsøer, som Skottedal, Grydedal, Kodal (mel. Helvedes- og Paradis.), Dybedal, Majdal og Tamperdal. Gennem Sognet gaar Landevejen Svaneke-Neksø og Vejen fra Ibs Kirke til Nord- og Vestlandet.

Befolkning i 1921: 1699 (1801: 949, 1850: 1391, 1901: 1607), boende i 403 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 600 Td.; 112 Gde med 554 og 237 Hse med 41, forsk. Lodder med 5 Td. Hartk., samt 78 jordløse Hse. Ejdsk. (1920): 5489, deraf Jordv.: 680. Areal: 3238 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 192 ha, Rug 95, Byg 194, Havre 224, Blands. til Modenhed 253, Kartofler 35, Foderroer 263; Brak udgjorde 245 ha, Grønfoder og Græsning 715, Haver o. l. 46, Skov 377, Hede 408,

Stenmarker o. l. 82, Vandar. 6. Kreaturhold (1920): 563 Heste, 2559 Stk. Hornkv. (deraf 1342 Køer), 6 Geder, 275 Faar, 1316 Svin (1914: 3450).

I Sognet: *Skt. Ibs Kirke* (Sognet: 1425 Jæep Kyerkye Soghen, 1429 Jacobs Kirke, 1581 Ibsker), ved Landevejen, og i Nærheden Præstegden og Kirkeskolen (Nordre Sk.); desuden Søndre Skole, ved Landevejen. Ved Kysten fra N. til S.: Fiskerlejet *Listed* (1379 Lysta) — 1921: 91 Gde og Hse og 324 Indb. (1911: 301) — med Skole og Havn, anl. 1879-80 af H. Zahrtmann, udvidet 1893 til 4 Bassiner med 2,2 til 2,8 m Vand, *Listed Vang*, Hse, *Grisby*, Hse, Fiskerlejet *Aarsdale* (1570 Osdal, 1625 Aasdall) — 1921 121 Gde og Hse og 410 Indb. (1911: 429 Indb. med bl. a. flg. Erhv.: Landbr. 29, Fiskeri 211, Haandv. og Ind. 64, Handel 43, Transp. 25) — med Forskole, Forsamlingshus, Brugsforen., Ml., Bageri, Silderøgerier, Toldkontrolsted og Baadehavn, anl. 1867-72, udvidet 1885-86 (Yder- og Inderhavn, med indtil 2,5 m Vand), *Trehuse*. Inde i Landet: *Brændesmark*, *Brændesgde*, *Paradisgde*, *Kodalhse*, *Nørremark*, Hse, *Klinteby*, Gde, *Vaddam*, Andelsmejeri. I Helvedesbakkerne Stenbrud. — *Frennegaard* (1515 Freynegardt), 23,3 Td. H., Ejds. 160, Jordv. 103, 87 ha, deraf Eng 4, Skov 4, Resten Ager. *Tingfogedgaard*, 17,5 Td. H., Ejds. 117,4, Jordv. 72,4, 71 ha, deraf Eng 4, Skov 10, Resten Ager. *Brændesgaard I* (1598 Brendisgaardt), 13,5 Td. H., Ejds. 94, Jordv. 64, 51 ha, deraf Eng 3, Hede 3, Resten Ager. *Skovsholm* (Proprietærgd.), 14,8 Td. H., Ejds. 118,3, Jordv. 78,3; 71 ha, deraf Ager 49, Skov 18. *Nørregd.* (1664 Nøregd.), 12,8 Td. H., Ejds. 94, Jordv. 67; 61 ha, deraf Ager 47, Skov 2, Hede 3. *Køllergd.*, 12,8 Td. H., Ejds. 85, Jordv. 57; 49 ha, deraf Skov 3, Eng 6, Resten Ager. *Munkegd.*, 12,3 Td. H., Ejds. 76, Jordv. 52; 50 ha, deraf Eng 6, Resten Ager. *Ryttergd.*, 13 Td. H., Ejds. 78, Jordv. 54; 54 ha, deraf Ager 50. *Brændesgd. II*, 14,8 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 62; 55 ha, deraf Eng 6, Skov 8, Resten Ager. *Brændesgd. III*, 17,3 Td. H., Ejds. 108, Jordv. 75; 66 ha, deraf Eng 2, Skov 6, Resten Ager. Desuden *Kaasegd.* og *Tygegd.* (begge Proprietærgde, før hør. til Skovsholm), *Kroggd.* (1530 Kraggegardt), *Homanngd.* (1664 Houmandgaardt), *Ellesgd.* (1598 Ellisgaardt), *Hullegd.* (1664 Hallegd.), *Pugegd.* (1664 Pugegaardt), *Paradisgd.* (1598 Paradis), *Pilegd.* (tidl. Piletroldsgd.), *Kysgd.* (1530 Kiuseby Skovgaard, 1625 Kysebye), *Præstebo* (1664 Præsteboe).

Ibsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Svaneke og hører under Retskr. Nekso Kbst. m. m., Nekso Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 4. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 15. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken er opf. i romansk Tid af utilhugg. Kamp (kun paa Hjørnerne tilhuggen), med Anvendelse af Cementsten, og bestaar af Skib, Kor med Korring, Taarn mod V., yngre Vaabenhus mod S. og en stor, af Muursten 1870 opf. Tilbygning mod N. Skibet har et nyt, fladt Bræddeloft, Koret sin oprindl. Tønde-, Rundingen en Halvkuppelhvelving; Syddøren, hvoraf en Rest er bevaret over Vaabenhusloftet, har haft Tovsnoning. Det mere end alm. store Taarn, et af de faa bornh. Forsvarstaarne, der er bevaret uforandret, er i 4 Stokv., hvoraf de 3 har hver to Tøndehvelvinger, der gaar i Kirkens Retning, og i Midten en firkantet Midtpille med Buer i Ø. og V.; Trapperne i Taarnet ligger hhv. i Syd-, Nord- og Vestmuren; 4. Stokv., der har store, nu for det meste tilmurede refkantede Aabninger, bærer Taget, som har Gavle i N. og S. Kirken har fritstaaende Klokketaarn af sædvanlig Type med Kamp forneden og Bindingsværk foroven. Altertavlen er Kopi efter et Maleri af C. V. Eckersberg (Christus i Getsemane); Prædikestolen er fra 2. Halvdel af 18. Aarh.; gotisk Font af gotlandsk Kalksten. I Kirken et Krucifiks fra Renæssancetiden, en sengotisk Madonnafigur og en Series pastorum fra 1677; i Vaabenhuset Ligsten over Oluf Mortensen fra 1568. (Se Brunius, Konstanteckn. p. 227; H. J. Holm, Bs. ældgl. Kirkeb. p. 10; Ekhoft, i Aarb. f. n. Oldk. 1899).

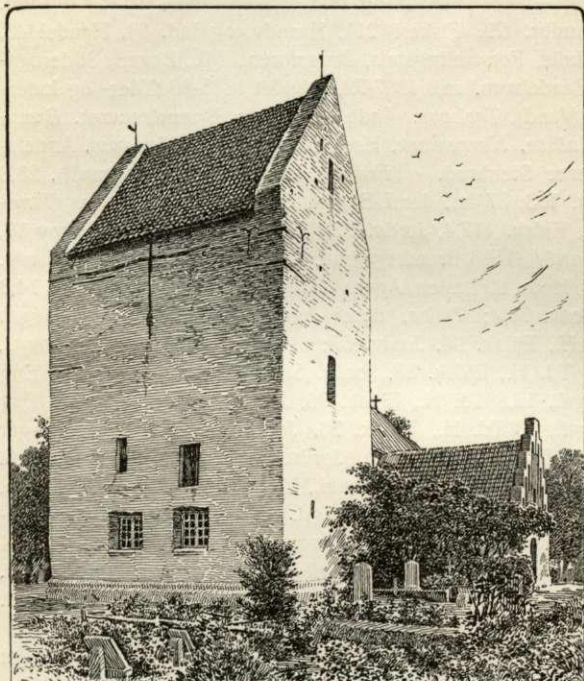
Nær ved Frennegd. har ligget et *Skt. Anders' Kapel*, af hvilket der endnu ved 1700 fandtes Muurstenslevninger (se Bornh. Saml. VIII, 1913, p. 144).

Ved Sognets Sydvestgrænse i Højlyngen ved den nu udtørrede lille Borre Sø paa en 21 m høj Klippebanke ligger et meget gl. Voldsted, *Gamleborg* (fredl.), hvis Borgplads er c. 200 m lang og indtil 80 m bred, og som omgives af et lavt, af Sten og Jord opf. Brystværn, gennem hvilket der mod SV. har været Indkørsel. Der er ikke fundet Spor af Bygninger — Banken blev uden Resultat undersøgt 1824 af Prins Chr. Fr. (Chr. VIII) —, men Brystværnet og en underliggende Afsats rundt om Bakkakraaningens har vistnok haft Forsvarsværker af Træ (se Antiqv. Ann. 1827 p. 382-83). — NØ. for Rabækged. er der 1853 sløffet et Voldsted (c. 0,4 ha), indhegnet med en mandshøj Jordvold. — I Helvedesbakkerne ved Grydedal ligger en stor Rokkesten (fredl.) —

Ved Kysten mel. Aarsdale og Neksø findes ude i Søen en flad Klippe, *Malkværnen*, om hvilken Bølgerne brydes stærkt under Paalandsstorm.

Frennegaard var en af de 30 Gde, som Slægten Lang samlede omkring Maglegd. (se p. 633), og som ved Mage-skifte 1578 efter Peder Oxen tilfaldt Kronen. Den tillagdes $\frac{12}{2}$ 1630 Jost Nicolai (el. Nielsen) som Kaptejnsgd.; han dømtes 1646 som Landsforræder i Kongens Unaade. Senere havde Oberstlieutn. Hundertmark og Kapt. Joh. Lillie Gaarden, ligesaa fra 1666 Kapt. Peder Jacobsen Kofoed. Ved Aukt. 1744 solgte Kronen den for 1440 Slettedl. — En af *Brændesgaardene*, tidligere Herredsfogedgd., overdroges $\frac{30}{11}$ 1544 af Lübecks Raad til Frimanden Tønnes Wiltfang i fri Ejendom, mod at han traadte i Lübecks Tjeneste. — *Skovsholm* tilhørte 1572 Peder Uf, hvis Søster

Skt. Ibs Kirke.

Margr. Uf bragte den til sin Ægtefælle Christen Clausen Køller, † som Landsdommer 1628; den arvedes af Broderen Jacob Køller, † 1632, hvis Enke Marie v. Raaden bragte den til sin 2. Mand Major Chr. Maccabæus, † 1664; deres Søn Kapt. Chr. Maccabæus døde 1687 i Gæld, og Gaarden udlagdes til Landsdommer Ancher Anthoni Müller, † 1716. Den er senere nedarvet i Slægten Kofoed (se J. A. Jørgensen, Skovsholms Hist., Rønne 1904). Stuelængen var opf. 1732, men brændte 1879, dog reddedes de smukt dekorede Paneler, Døre og Loft, der skænkedes til Dansk Folkemuseum. Under Skovsholm laa tidligere 7 andre Gde. — *Køllergd.* tilhørte 1598 Hans Køller, *Tyskegd.* 1610 Claus Thydsk, *Munkegd.* 1664 Peder Munch, *Ryttergd.* 1625 Peder Rytter, *Hindsegd.* 1626 Hindtze Hansen, og *Tiemandgd.* 1610 Bertel Thimandt; de bærer vel alle Navn efter Ejernes Slægt. En *Ledegd.* nævnes i 16.-17. Aarh. (1530 Ledigardt), men har senere skiftet Navn til Ellegd. — I Sognet findes fra ældre Tid 3 Proprietærgde, 36 Selvejergde og 21 Vornedegde samt Præstegaarden. — *Listed* (Lysta) nævnes 1379, da Ærkebisp Niels Jonsen nylig havde ladet sin Foged bygge 6 Boder i dette Havneleje; de gav 6 Mk. i Sølv i aarl. Leje, og han pantsatte dem for 40 Mk. Sølv til Høvedsmanden Johs. Uf. — *Aarsdale* (Osdael) nævnes 1409 som Ankringsplads for Kongisbergernes Fiskerskuder.

En Væbner Peder Svendsen i Skt. Jeps Sogn nævnes 1457, en Frimand Peder Jul stds. 1490.

Langs Kysten er der flere Skanser, deribl. *Malkværnskansen*, hvor Albret Wolfisen faldt med to Vaabenfæller. Til Minde herom rejstes 1901 paa Skansen 3 Bautasten, den største og midterste med Indskr.: „9. Juni 1645. Han stred for Konge og Fædreland og maatte ærligen dø“ (se Berl. Tid. 18/12 1900).

Af Oldtidsmindesmærker indeholder Sognet mange. Paa Frennemark SØ. for Svaneke, et udstrakt Lyngstykke, der i sin Tid har været Eksercerplads for Militsets, er der nær ved Stranden, til Dels under senere dannede Havstokke, truffet Stenalders Kulturlag, med Oldsager baade af ældre og yngre Stenalders Former, endvidere Stenaldersgrave og Brandpletter (se K. Rørdam: Beretn. om en geol. Undersøgelse paa Frennemark, Kbh. 1895) samt nogle ejendommelige Hustomter fra Middelalderen. Disse viser sig hyppigst som aflange Fordybninger, omgivne af en Jordvold, og herunder træffes Rester af Kampestenmure, der indeslutter 4-9 m lange Rum; i Tomterne er der fundet Redskaber, Lerkarskaar, Dyrerben og nogle Mønter, der viser, at Husene har været beboede i 14.-15. Aarh.; vistnok har det været Fiskerboder, lejrede om den lille Skærvig Frennehavn. Paa Frennemark staar endvidere 4 Bautasten (fredl.), af hvilke en, 2,80 m høj over Jorden, er Øens største, nu bevarede Bautasten. Flere andre Bautasten kendes i Sognet; fredl. er paa Strandmarken Listed Frihed Ø. for Vaseaaens Udløb to smukke Bautasten, paa Strandmarken ved Grisby 5 (der har forhen været flere her), ved Ibsker søndre Skole een Sten, *Tingstenen*, den eneste bevarede af en hel Gruppe, ved Tingfogedgd. en Gravhøj *Skaaninghøj*, med en høj Bautasten paa sin Midte. Ogsaa ved Frennegd. staar en fredl. Bautasten, omgivet af en Stenring, og smstds. er fredl. 3 Granitkuller med skaalformede Fordybninger, til Dels omgivne af Stenringe. Under Frennegd. ligger endvidere en Gravhøj, *Hallebrøndshøj*, omsluttende en udgravet Jættestue med et knap mandshøjt Kammer; en anden Jættestue, ligeledes delvis udgravet, ses i den træbevoksede Gravhøj *Sildehøj* ved Knarregd.; begge disse Jættestuer er fredl. Af de c. 40 andre Gravhøje, som kendes i Sognet, er 6 fredl., deribl. den meget anseelige, 4,5 m høje *Bavnehøj* ved Stranden Ø. for Fløjlegd., den ligeledes meget anseelige, træbevoksede *Kurrehøj* paa Strandløkkerne ved Kroggd. (paa Højens Top staar en firsidet Granitsten med Aarstallet 1808), og under 10. Vornedegd. 2 store Høje. I Husmandskoven ligger en stor Sten, *Alterstenen* eller *Offerstenen* (fredl.), med nogle skaalformede Fordybninger. Ved Munkegd. er der gjort et større Sølvfund fra Vikingetiden, med Smykkesager og Mønter. Paa Granitbakken *Himmelshøj* er der undersøgt en større Gravplads fra den ældre Jernalder, med c. 170 Brandpletter, og et lign. Antal Brandpletter fra samme Tid samt c. 60 Roser er undersøgt paa Mandhøj Ø. for Ibs Kirke.

Litt.: K. A. Petersen, Om Ibsker Højlyng, i Bornh. Saml. IV, 1909.

Sønder-Herred.

Sognene: *Bodilsker, Povelsker, Pedersker, Aaker.*

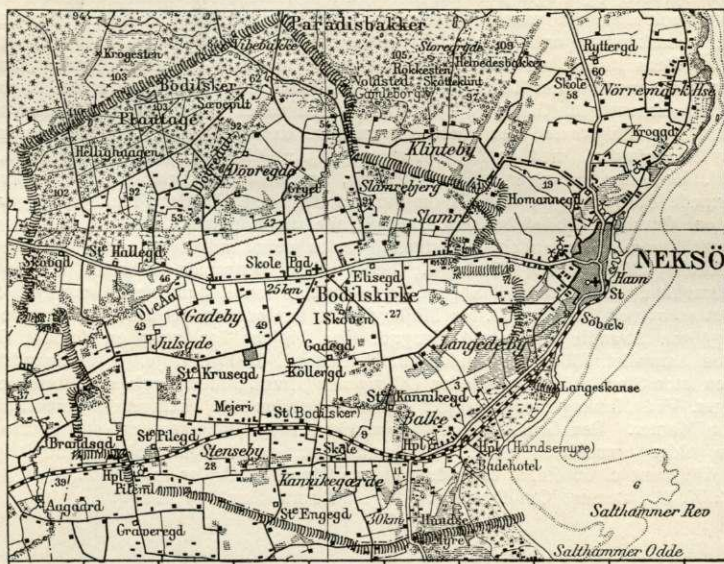
1584

Sønder-Herred, det største af de bornh. Hrdr., begrænses af Øster-Hrd. (Ibsker og Øster-Marie S.) og Vester-Hrd. (Vester-Marie S.) samt Østersøen. Mod S. udsender det Øens Sydøstspids, Dueodde. Den største Udstrækning fra Ø. til V. er c. 17 km, fra N. til S. er der c. 11 km. Herredet hører hovedsagelig til Sandstens- og Skifer- og Cementstensformationen; den nordligste Del dog til Granitplateaet. Mod S. løber nogle af Øens største Vandløb, Læsa, Grødby Aa og Øleaa. Skov findes spredt over hele Herredet (2229 ha). Efter Matr. gaar der i Gnmst. c. 12,2 Td. Ld. paa 1 Td. H. Det saml. Areal udgør 15,119 ha (c. 151 km²), deraf Vandareal 46. Ager og Engs Hartk. var 1/4 1905 2233 Td. Folketallet

var $\frac{1}{2}$ 1921 6485 (1801: 3522, 1850: 4929, 1901: 5675). I Herredet ligger Købstæderne Neksø og Aakirkeby. I gejstl. Hens. danner det eet Provsti med Øster-Hrd., Bornholms Øster Provsti.

Sønder-Herred nævnes allerede 1335 (Sundræheret), 1149 hed det Michlingsherret.

Bodilsker Sogn, med Neksø til Anneks, omgives af Neksø Købstadsjorder, Østersøen, Povelsker S, Pedersker S. og Aaker S., Povelskers og Pederskers Enklaver og Øster-Hrd. (Ibsker S.). Kirken ligger c. 4 km V. for Neksø og c. 10 km Ø. for Aakirkeby. Den nordvestl. Del hører til Granitplateauet og Højlyngen (højeste Punkt, i Bodilsker Plantage, 103 m), langs med hvis Østrand den lange, smalle Døvdedal gaar; østligere, paa den anden Side af den side Eng, som gen-

nemstrømmes af Øleaa, strækker som en Udløber af Helvedesbakkerne en smal Klipperyg sig ind i Sognet, med Slamrebjærg, 91 m. Den øvrige, for det meste noget bølgeformede Del af Sognet hører til Sandstensformationen. Der er en Del Skov og Plantage, deribl. Gryet, Hallegd.s Sk., Brandssk. og Bodilsker Pl., 276 ha. Ved Kysten temmelig lave Eng- og Hedestrækninger samt en Del af Mosen Hundsemyre (Resten i Povelsker S.). Gennem Sognet gaar Aakirkeby-Neksø Landevej og Rønne-Neksø Banen.

Befolkning i 1921: 1382 (1801: 704, 1850: 952, 1901: 1205), boende i 293 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 495 Td.; 84 Gde med 438 og 145 Hse med 46, forsk. Lodder med 11 Td. Hartk., samt 33 jordløse Huse. **Ejdsks.** (1920): 5226, deraf **Jordv.:** 2478. **Areal:** 3252 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 155 ha, Rug 155, Byg 134, Havre 157, Blands. til Modenhed 302, Kartofler 58, Foderroer 289; Brak udgjorde 214 ha, Grønfoder og Græsning 842, Haver o.l. 33, Tørvemoser 9, Skov 567, Hede 171, Stenmarker o. l. 17, Vandar. 10. **Kreaturhold** (1920): 567 Heste, 2967 Stk. Hornkv. (deraf 1598 Køer), 13 Geder, 178 Faar, 1453 Svin (1914: 3958).

I Sognet: *Skt. Bodilsker Kirke* (Sognet: 1429 Botulfskirkesogn; 1581 Boelsker), ved Landevejen, og ved den Præstegd., Indre Missions Missionshus „Salem“ (opf.

1905) og Nordre Skole med Forskole, Evang.-luthersk Missionshus (opf. 1879), *Bodilsker Jærnbaneetat.* og Andelsmejeri; østligere *Balke* (Balka) *Huse* med Ml., Badehotel og Jærnbanehpl. og Ø. for den *Hundsemyre*, Jærnbanehpl. *Pilemølle* med Jærnbanehpl. Saml. af Gde og Hse: *Langede By* (1569 Langede by), *Sladdermark*, *Gadeby*, *Slamre*, *Stenseby* (1569 Stednisse by), *Kannikegårde* (1569 Canickegerditt), *Bodilsker Højlyng*. *St.-Kannikegaard* (1569 Canickegaardenn), 24,5 Td. H., Ejds. 210, Jordv. 131,2; 153 ha, deraf Eng 1, Skov 14, Resten Ager. *Pilegaard*, 14 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 56,6; 61 ha, deraf Eng 6, Skov 7, Resten Ager. *Brandsgd.*, 12,3 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 57,1; 62 ha, deraf Skov 9, Resten Ager. *Køllergd.*, 14,8 Td. H., Ejds. 130, Jordv. 86,9; 77 ha, deraf Skov 9, Resten Ager. *St.-Krussegd.* (1569 Krusegaardenn), 12,3 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 56,6; 54 ha, deraf Skov 4, Resten Ager. Ved Slamrebjærg er Stenbrud, *Egesgd.* (1530 Egissgardtt), *Døvrage* (1598 I Dows), *Kattesletsgd.* (1664 Kattesletsgd.), *Lille-Krussegd.* (1664 Krusegaarden), *Tornegd.* (1664 Tornegaard), *Kyllingegd.* (1664 Kyllingegd.), *Kirkebo* (1664 Kircheboet).

Bodilsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Neksø og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 5. Forligskr. og 6. Udskrivningskr.' 22. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken (indviet til Skt. Botulf) er opf. i romansk Tid af Kamp med Anvendelse af Cementsten og består af Skib, meget kort Kor med Korrunding, Taarn mod V. og Vaabenhus mod S. Skib og Kor har nye Tøndehvælvinger af Træ, Korrundingen den oprindl. Halvkuppelhvælving; paa hver Side af Korbuen er der en Alterniche; Skibet har en smukt profileret Syddør med Halvsøjler. Taarnet, der kun er lidet yngre end selve Kirken, har 4 Stokv.; det nederste har to Tøndehvælvinger, der hviler paa to Buer, som er spændte i Ø. og V. fra en Pille midt i Rummet; ud til Skibet aabner det sig med to Arkader, der bæres af en firkantet Pille. Taarntrappen fører op i Sydmuren; 2. Stokv. har en stor Tøndehvælv., der gaar i modsat Retning af Hvælvingerne nedenunder; 3. og 4. Stokv. er nu i eet, idet Bjælkeloftet mel. dem er afbrudt (man ser Bjælkehullerne). Paa den ene af Taggavlene, der i Tidens Løb har faaet i høj Grad uregelmæssige Kamme, staar Aarst. 1666. I 1911 er Kirken blevet underkastet en større Istandsættelse og Udvidelse (atter indv. $\frac{7}{12}$) ved Arkt. M. Bidstrup. Lofter og Tagværk fornyedes, Murene udbedredes, hvad der særlig var tiltrængt for Taarnets Vedk., og ved Skibets Nordside tilbyggedes en stor Fløj. Ved Restaurationen fandtes et svært Fundament umiddelbart V. for Taarnet, og der fremdroges forsk. Rester af Kalkmalerier. Et lille Stykke af et Glasmaleri fra Apsiden (et Hoved) fra ældre gotisk Tid er nu i Bornhs. Museum. Altertavlen (Christus paa Vejen til Emaus) er malet 1856 af J. Roed; Prædikestol fra c. 1600 med Evangelisterne; gotisk Kalkstensfont. I Skibet en Tavle over Antallet af de døde paa Bornh. i Pestaarene 1618 og 1654 (hhv. 5236 og 4942); i Taarnrummet Ligsten over Præsten Simon Birch Plockross, † 1786; i den udv. Taarnmur Brudstykke af en Ligsten fra romansk Tid med et Kors. Ved Kirken findes flere Runesten; paa en fra c. 1060, der fandtes 1883 ved Foden af Taarnet, staar: "... og Alle lod Stenen hugge efter deres Broder Torfast. Gudke huggede (Runerne)"; paa en anden, fundet stds., fra c. 1070: „Torkel og Alvkil rejste denne Sten efter deres Fader Økel“; paa en tredje, fra c. 1075-1100, der fandtes 1911, „Asbjørn lod Stenen rejse efter Botirda sin Hustru. Gud skærme hendes Sjæl i Evighed“; desuden Brudstykker af en Runesten („Langede-Stenen“) i Vaabenhuset. (Wimmer, D. Runemindesm. V. Nr. 14, 17 og 23, og Wimmer, D. Runem. ved Lis Jacobsen p. 204). Paa Kirkegaarden et fritstaende Klokketaarn. (Om Kirkebyggn. se Brunius, Konstantechn. p. 234; H. J. Holm, Bs. ældgl. Kirkeb. p. 11).

Fra Præstegaarden i Bodilsker udgik en mærkelig Retssag, som kom for Højesteret i Kbhvn. $\frac{10}{8}$ 1671 og kostede Præsten Ole Svendsen Lemvig hans Kjole og Landsdommer Peder Olsen hans Dommerkaabe (se M. K. Zahrtmann, Hundemordet i Bolsker, i Bornh. Saml. IX, 1915, og Samlaren, Upsala 1917, p. 160 fig.).

St.-Kannikegaard (der er sammenlagt af 10. og 15. Vornedegd.), laa sammen med 2 andre Gde i Bodilsker til et Kanonikat i Lunde Kapitel endnu 1580. Fr. III overdrog $\frac{5}{6}$ 1668 bl. a. dette Kapitelgods til kgl. Fyrforvalter Peder Jensen Grove, hvis Datter

Dorothea bragte det til sin Mand, kgl. Tolder i Rønne Laurids Mikkelsen Handberg, fra hvem Kancelliforvalter Rasmus Rasmussen fik St.-Kannikegd. i Pant; han solgte den 1682 til Major Rasmus Nielsen. Den af Øens Landbrug højt fortjente Kammerrd. Jochum Bohn Jespersen ejede Gaarden 1824-62. — *Hallegaard* skattede 1598 til Kongen. — *Julsgd.* ejedes 1625 af Jens Juell, *Brandsgd.* 1664 af Lasse Brand, og *St.-Krussegd.* 1598 af Peder Krusse, efter hvis Slægt Gaardene vel har Navn. I Sognet findes fra ældre Tid 39 Selvejrgde og 15 Vornedege samt Præstegaarden.

Gravhøje kendes næsten ikke i Sognet. Ved den sydl. Stensebygd. staar en udgravet Jættestue, *Bønnestene*, hvis c. 1,5 m høje Kammer er dannet af 12 Sidensten, hvorover 2 Dæksten; ogsaa ved den nordl. Stensebygd. har der ligget en Jættestue. I Døvredal ses adskillige Røser og derimellem 3 Skibssætninger. Sognets betydningsfuldeste Oldtidsminde er dog den store Gravplads med Brandpletter, som er fremdraget umiddelbart ved Kannikegd. Der er her undersøgt c. 800 Brandpletter, hvorfra hidrører en stor Mængde Sager: Vaaben, Smykker, Smaaredskaber, Lerkar o. a.; vistnok flere hundrede Brandpletter ligger endnu urørte under Jordoverfladen, og ligesaa mange er i tidligere Tid forstyrrede. Dette er den største Brandplet-Gravplads, der kendes paa Bornh. og i det hele i Danm.; den spænder over næsten hele den ældre Jernalder, fra c. 500 Aar f. Chr. til mindst c. 400 Aar efter Chr. En anden vigtig, men mindre Brandplet-Gravplads fra den ældre Jernalder er undersøgt paa Slamrebjerg. Ogsaa paa Bautasten er Sognet rigt. I Kratskoven Gryet noget N. for Præstegaarden findes en af Øens største, nu bevarede Bautastensgrupper, med c. 60 Sten, indtil 2 m høje; nogle af dem er omfaldne. Denne Gruppe er fredl. ligesom en Gruppe af 17 Bautasten paa Hjørtebakken ved Skovgaard og 5 Sten andetsteds, deribl. den c. 2 m høje *Gamle Haagen* eller *Helled Haagen* paa Bodilsker Udmærk og 2 store og smukke Sten ved Langede By (de eneste tiloversblevne af en anselig Gruppe).

Povelsker Sogn, det sydøstligste paa Øen, omgives af Bodilsker S., Øster-søen og Pedersker S.; en Enklave (Sognets Andel i Udmarksjord) ligger mod N. ved Øster-Hrds. Sydgrænse. Kirken ligger c. 7 km SV. for Neksø og 9 km SØ. for Aakirkeby. Sognet hører næsten helt til Skiifer- og Cementstensformationen. Jorderne er ikke særlig højtliggende (højeste Punkt paa Rispebjerg mod V. 48 m), men jævne. Næsten hele Grænsen mod Havet dannes af en Flyvesandstrækning, „Strandmarken“, der ved Dueodde, Øens Sydpunkt, naar en Bredde af henvend 1,7 km, og Klitterne, hvoraf en stor Del er beplantet, naar her en Højde af indtil 15 m; inden for Klitbræmmen er en anselig Fyr- og Granplantage i god Vækst. Paa Østkysten faar Sandbræmmen en mere hedeagtig Karakter. Povelsker Plantage, i Enklaven, er 386 ha. Gennem Sognet gaar den sydl. Landevej fra Rønne til Neksø; det nordvestl. Hjørne berøres af Rønne-Neksø Banen.

Befolkning i 1916: 1238 (1801: 677, 1850: 1076, 1901: 1059), boende i 277 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 413 Td.; 87 Gde med 362 og 131 Hse med 40, forsk. Lodder med 11 Td. Hartk., samt 52 jordløse Hse. **Ejdsksk.** (1920): 4757, deraf **Jordv.:** 2032. **Areal:** 3200 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 109 ha, Rug 143, Byg 110, Havre 145, Blands. til Modenhed 246, Kartofler 41, Foderroer 243; Brak udgjorde 157 ha, Grønforer og Græsning 680, Haver o. l. 35, Tørvemoser 10, Skov 474, Hede 582, Klitter 119, Vandar. 8. **Kreaturhold** (1920): 457 Heste, 2373 Stk. Hornkv. (deraf 1214 Køer), 19 Geder, 185 Faar, 1154 Svin (1914: 3490).

I Sognet *Skt. Povels Kirke* (Sognet: 1448 Sancte Pauels Sogn; 1581 Pouilsker) og i Nærheden Præstegd. og Vestre Skole; desuden Missionshuset „Saron“ (opf. 1906), Forsamlingshuset „Frem“ (opf. 1905), Elektricitetsværk (opf. 1914) og Andelsmejeriet *Bækkedal*. *Vibemølle* og *Strandmølle*. Fiskerlejet *Snogebæk* (1570 Snogebæk) — 1921: 89 Gde og Hse og 321 Indb. (1911: 304) — mellem Salthammer Odde, hvorfra det farlige Salthammer Rev skyder sig ud, og Broers Odde, med Skole og Forskole („Østre Sk.“), Brugsforen., Silderøgerier m. m., Toldkontrolsted og Baadehavn (1,5 m Vand), anl. 1888-89 af Ingeniør H. Zahrtmann;

paa Grund af den sandførende Strøm langs Kysten er den lagt c. 100 m fra Land og forbundet med Kysten ved en Bro („Øhavn“); ved Havnen er Ledefyr og Redningsstation; fra Snogebæk er det undersøiske Telegrafkabel til Libau nedlagt. Ved Snogebæk ejer Københavns Kommune et Stk. Badestrand, hvortil der i Sommermaanederne sendes 50-100 Børn, som indlogeres hos Befolkningen. Paa *Dueodde* er der opf. to Fyr, tændt første Gang $\frac{1}{3}$ 1880; Hovedfyret ligger c. 1600 m N. for Pynten, 12 m o. H. er et hvidt, fast Fyr med rødt Blus hvert 30 Sek.; det runde Fyrtaarn, bygget af Granit fra Slamrebjærg, er c. 39 m højt, Flammens Højde 47 m, Synsviddens 18,5 Sm., Lysevnen 23 Sm.;

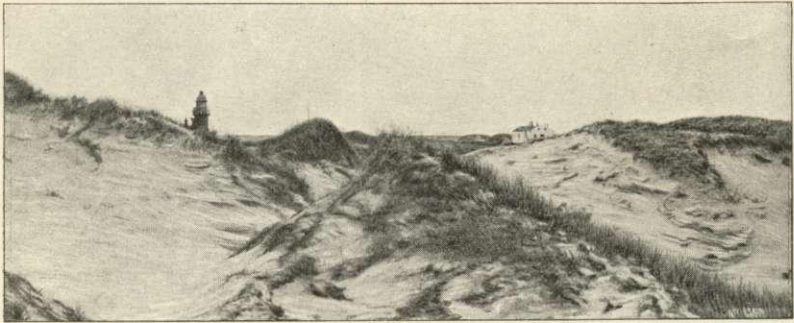

Bifyret, c. 365 m fra Pynten, 6 m o. H., er ogsaa et hvidt, fast Fyr, der vises fra et c. 15 m højt, ottekantet Taarn af røde Mursten; ved Bifyret er Taagesignal. Saml. af Gde: *Dyndebj.*, *Tjørneby* (1569 Tiørneby; 1664 Kørnebye) og *Kroggaard* (1528 Kragegardenn). — *Markeregård.* (tidl. St.-Gubbegd.), 12,5 Td. H., Ejds. 70, Jordv. 50; 46 ha, alt Ager. *Frigd.* (1569 Friigordt).

Povelsker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Neksø og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 5. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 23. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken er opf. i romansk Tid af Cementsten, lagt i regelm. Skifter, og bestaar af Skib, kort Kor med Korrunding og sen. tilbygg. Sakristi mod N. samt yngre Vaabenhus mod S. Skib og Kor, der har Buefriser og er meget høje (Koret sen. noget forhøjet), har Bjælkeløft, Korrundingen Halvkuppel. I Korbuens Toppunkt er anbragt en lille, af

Sten udhuggen Helgenfigur med Bog i Haanden og Glorie om Hovedet samt Runeindskr. paa Bogen og Glorien fra c. 1300: „Paulus. Tove gjorde (den)“, ☩: Kirkens Værnehelgen og Bygmesteren; paa hver Side af Buen er der Spor af en Alterniche. Den udvendige, nu tilmurede Dørindfatning i N., med rig Profilering af Halvsøjler, minder om Overgangsstilen til Gotiken; ogsaa den spidse Portal har en interessant Udsmykning med Kragsten og ejendommelige runde Tværstave; i Tympanon en Lilje og paa Siderne Ornamenter og Figurer. Der er intet Taarn, og det er uvist, om der nogensinde har været noget. Ø. for Kirken er et fritstaaende Klokkeetaarn, antagelig fra c. 1600. I 1871 blev Skibet betydeligt forlænget mod V., 1881 foretoges en delvis Restauration under Tilsyn af Ing. H. Zahrtmann, i 1920 restaureredes det Indre ved Arkt. Knud Barfod. Altertavlen er et tarveligt Arb. fra 18. Aarh., hvori nu er indsat et Maleri af Hou (Christus vandrer paa Bølgerne), Prædikestolen er vist fra 17. Aarh., Kalkstensfonten som den i Bodilsker. I Korbuens nordl. Side Sten over Præsten Jørgen Kofoed, † 1780, med et udhugget Brystbill. af ham; paa Skibets Nordside et Sandtensepitaf.

Klitterne ved Dueodde.

over Anne Margr. Carstensen, † 1781, Series pastorum (Brunius, Konstantechn. p. 237; H. J. Holm, Bs. ældgl. Kirkeb. p. 12). Paa Kirkegaarden en Runesten.

I Sognet ødelagde Sandflugten 1618 4 Gde, i 1630 og 1711 endnu 6 Gde. — *Markereg.*, der tidl. hed St.-Gubbegd., ejedes 1625 af Peder Gudbjørnsen, *Krusegd.* 1598 af Hans Kruse, *Duegd.* 1625 af Jens Due, *Udegd.* 1664 af Peder Udde, *Bukkegd.* 1664 af Mads Buch, efter hvis Familier Gaardene antagelig har Navn. I Sognet findes fra ældre Tid 39 Selvejergde og 14 Vornedegde. — En Gildeskraa er trykt i Bjerse Søegaard, Dske Vider og Vedt. I p. 235.

Af de ikke mange Høje, som kendes i Sognet, er 4 velbevarede og fredl., deribl. 3 ved Dammegd. I Enklaven er der fredl. to store, smukke Bautasten, hver med omgivende Stenring, samt en tredje lign. Stenring uden Bautasten.

Pedersker Sogn omgives af Østersøen, Povelsker, Bodilsker og Aaker S.; mod N. ligger ved Øster-Hrds. Sydgrænse en Enklave (Andel i Udmarksjord.). Kirken, midt i Sognet, ligger c. 10 km SV. for Neksø og 6 km SØ. for Aakirkeby. Overfladen, der hører til Sandstens-, Skifer- og Cementstensformationen, er temmelig jævn og ikke rig paa Skov; i Enklaven er Pedersker Plantage, 345 ha; ved Stranden ligger Flyvesandsstrækninger, „Sømarken“ eller „Bakkerne“, der nu for en Del er beplantede; mod V. ender Sognet i Raghammer Odde, Paa Østgrænsen ligger Rispebjerg, 47 m; gennem den østl. Del løber Øens største Vandløb, Øleaa (1676 Øøel Aa), i en smuk, skovbevokset Dal. Gennem Sognet gaar den sydl. Landevej fra Rønne til Neksø og Rønne-Neksø Banen.

Befolkning i 1921: 1158 (1801: 739, 1850: 945, 1901: 1027), boende i 256 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 402 Td.; 71 Gde med 355 og 112 Hse med 36, samt forsk. Lodder med 11 Td. Hartk., samt 41 jordløse Huse. Ejdsk. (1920): 4204, deraf Jordv.: 1940. **Areal**: 2982 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 58 ha, Rug

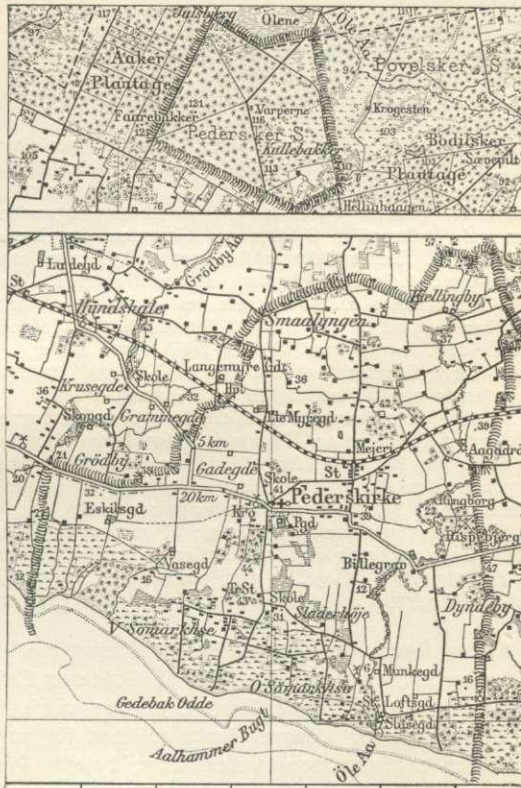
195, Byg 167, Havre 164, Blands. til Modenhed 191, Kartoffler 47, Foderroer 222; Brak udgjorde 195 ha, Grønfoder og Græsning 647, Haver o. l. 44, Skov 544, Hede 239, Stenmarker og Klitter 168, Vandar. 8. Kreaturhold (1920): 469 Heste, 2356 Stk. Hornkv. (deraf 1271 Køer), 11 Geder, 652 Faar, 972 Svin (1914: 2690).

I Sognet: *Skt. Peders Kirke* (Sognet: 1429 Sancti Peters Kirke Sokn; 1581 Pederskir), ved Landevejen, og i Nærheden Præstegd., Kirkeskolen og Kro; des-

uden Nordre og Søndre Forskole. Noget NØ. for Kirken *Pedersker Jærnbane-stat.* — 1921: 20 Gde og Hse og 77 Indb. — med opvoksende Stationsby, med Forsamlingshus, Andelsmejeri, Brugsforen., Markedspl. (Marked i Apr. og Okt. med Kreat.) m. m. Mod N. *Kellingby*, Gde og Hse; *Smaalyngen*, Gde og Hse; ved Stranden Fiskerlejet *Bakkerne* eller *Sømarks-huse*; i Nærheden ligger Sommerhjemmet *Egilsholm*, opf. 1917 af Dir. S. Beldring (Arkt. V. H. Hammer) og 1919 skænket til Børnehjælpsdagens Friluftskoloni for svagelige københavnske Skolebørn. Ved Øleaaens Munding er der ved *Slusegd.* Lakseudklækning (statsunderst.) — *Esksilgaard* (Eskesgd., Proprietærgd.), c. 16,8 Td. H., Ejds. 168, Jordv. 105; c. 179 ha, deraf Eng 30, Skov 44, Strandmark og Klitter 24, Resten Ager. *Munkegd.*, 12,5 Td. H., Ejds. 90, Jordv. 55; 56 ha, deraf Ager 44. *L-Myregd.*, c. 13,3 Td. H., Ejds. 112, Jordv. 65; 64 ha, deraf Ager 58. Andre Gde: *St.-Loftsgd.*, *Aagd.* (1664 Aagaard).

Pedersker S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Neksø og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 6. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 24. Lægd. Kirken er selvejende.

Peders Kirke er i sine oprindl. Dele opf. i romansk Tid af tilhugg. Cementsten i smukt Skifte og bestaar af Skib, Kor med Korrunding, sen. tilbygg. Taarn, af utilhugg. Kamp, mod V. og nyt Vaabenhus, af Mursten, mod S. (paa Gavlen staar: 1864). Taarnet og Koret er byggede skævt paa Kirken, idet det første drejer mod N., det andet mod S. Skibet og Koret har fladt Bjælkeloft, Korrundingen Halvkuppel. Der er Spor af et oprindl. Vindue paa Nord- og Sydsiden af Skibet og af 3 lign. i Korrundingen; Syddøren er prydet med Kragsten i de øvre Hjørner. Paa hver Side af Korbuen er en Alterniche. Taarnet har tre Stokv. med Bjælkelofter; i Sydmuren er der med Adgang

udefra en Trappe op til 2. Stokv.; Østmuren er opf. paa den oprindl. Kirkegavl, og hele den plumpe Bygningsform viser, at Taarnet er opf. meget senere end Kirken, maaske endog efter Reformationen. Kirken er 1880 restaureret under Ledelse af Arkt. M. Bidstrup. Altertavlen (den kanaanæiske Kvinde) er malet 1876 af C. Chr. Andersen; Prædikestolen er formentlig fra Fr. IV's Tid; gotisk Kalkstensfont som den i Bodilsker. I Kirken en Series pastorum. Det saakaldte „Bonaveddes Bæger“ (se ndfr.), der indtil den nyeste Tid fandtes i Præstegaarden, men forsvandt under Kirkens Restauration 1880, var vistnok Underdelen af et Ciborium (til Opbevaring af Oblater) fra den senere katolske Tid (polygon Form med smaa paanittede Helgenfigurer i Relief og Indskr.: „Omgjort og forbedret til Sct. Peders K. anno 1724 W og 38 L. tgl.“). Paa Kirkegaarden stod før en Ligsten med Indskr.: „1587 H. H. Prest til Perskirke“, formentlig den første Præst her efter Reform., Hans Hendriksen, † 1587 (se dog Thurah, Beskr. p. 97), nu er den i Bornhs. Museum. (Om Kirkebygn. se Brunius, Konstantechn. p. 240; H. J. Holm, Bs. ældgl. Kirkeb. p. 12).

Paa Rispebjerg ligger et Voldsted, *Ringeborgen* (fredl. siden 1894), hvis Borgplads er c. 80 m lang og 50 m bred; mod V. falder den af med en c. 15 m høj Skrænt til Øleaa, der her gør en Krumning, mod S. spores tydeligt en indtil 3 m høj, i en Halvcirkel gaaende Vold, der er 115 m lang, og uden for den en Grav; Volddraget har haft Indkørsel i Ø. lige ved Skrænten, desuden er der en gl. Opgang ad Skraaningene i V. Der er ikke fundet Spor af Bygninger paa Borgpladsen.

Eskesgaard ejedes i 16. Aarh. af Bendt Hansen, Lars Pedersen og Jørgen Pedersen, hvis Datter Karen c. 1601 bragte den til sin Mand Mads Kofoed, Landsdommer 1629-45; han overlod den c. 1635 til Sønnen Jørgen Kofoed, † 1650, i hvis Slægt den var indtil 1857. — *Køllergd.* tilhørte 1664 Hans Køller, *Jydegd.* 1610 Rasmus Jyde, efter hvis Slægt Gaardene vel har Navn. I Sognet findes fra gl. Tid 1 Proprietærgd., 30 Selvejergde og 12 Vornedegde samt Præstegaarden.

Sandflugten omkring 1515 ødelagde 5 Gaarde i Sognet, deribl. *Tornegaard*, til hvilken er knyttet Sagnene om Bonavedde, der fordrev en Trolld fra Aalhøj ved Gaarden til Faalhøj; han fik af Trolden et Bæger med en Drik, som han hældte ud over sin Hests Ryg, og som afsved dens Haar; men Bægeret (se ovfr.) skænkede han til Kirken (se Bornh. Saml. XI, 1917, p. 26; Skougaard, Beskr. over B. p. 280 fig.).

C. 50 Gravhøje kendes i Sognet; 11 af dem er fredl., deribl. den stenomsatte Langhøj *Stenebjerg*, endvidere ved *Køllergd.* den c. 5 m høje *Billeshøj*, ved Myregd. de to *Karlshøje*, ved Pilegd. en stor, træbevokset Høj, ved Bavnegd. 2 Høje og under 29. Selvejergd. den 6 m høje *Faalhøj*. Under Degnegd. staar 3 Bautasten i Række (fredl.).

Aaker Sogn, det største i Herredet, lejret rundt omkr. Aakirkeby, omgives af Østersøen, Pedersker og Bodilsker S., Pedersker Enklave, Øster-Hrd. (Øster-Marie S.) og Vester-Hrd. (Vester-Marie S.). Den nordl. Halvdel af Sognet hører til Granitplateauet og skraaner jævnt op imod Højlyngen; den sydligste Udløber af Granitten er Bakkerne ved Aakirkeby; højeste Punkt er 121 m; ved Nordvestgrænsen ligger Ekkodalen (se p. 592); Sognets Andel af Højlyngen er Aaker Plantage, c. 331 ha. Jorderne er ret frugtbare, men fyldte med smaa og store Kampesten. Den sydlige Halvdel, som hører til Sandstens-, Skifer- og Cementstensformationen, er en frugtbar, temmelig jævn Højslette (med kun faa mindre Bakker), der falder brat af til Kysten med høje Skrænter og som kun har forholdsvis sparsomt Skov (Løvskov); navnlig langs Grødby Aa og Læsa er der Smaaskove. Kysten er sandedt mellem Vandkanten og Skrænterne, V. for Boderne barsk og fyldt med Granitsten, mod Ø. stenfri og smilende med fint Sand, meget indbydende til Badning. Flere Steder i Sognet fra Bakkerne er der vide Udsigter, navnlig fra Bavnebakken, et Klippeparti noget N. for Aakirkeby. Gennem Sognet gaar nordre og søndre Landevej fra Rønne til Neksø samt Rønne-Neksø Banen og, mod NV., Aakirkeby-Gudhjem Banen.

Befolkning i 1912: 2706 (1801: 1402, 1850: 1956, 1901: 2384), boende i 564 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 924 Td.; 151 Gde med 813 og 308 Hse med 98, forsk. Lodder med 13 Td. Hartk., samt 65 jordløse Huse. **Ejdsck.** (1920): 9306,

deraf Jordv.: 4296. Areal: 5685 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 163 ha, Rug 380, Byg 405, Havre 389, Blands. til Modenhed 424, Kartofler 102, Foderroer 480; Brak udgjorde 448 ha, Grønfoder og Græsning 1562, Haver o. l. 83, Tørvemoser 5, Skov 608, Heder 216, Stenmarker og Klitter 113, Vandar. 21. Kreaturhold (1920): 1030 Heste, 5054 Stk. Hornkv. (deraf 2736 Køer), 61 Geder, 610 Faar, 1916 Svin (1914: 4798).

I Sognet: *Aa Kirke* (se p. 575; Sognet: 1433 Akkre Sogn; 1581 Oeker), *Kirke-skolen, Nordre-, Østre- og Søndre Skole* samt *Grødby Skole, Fattiggård* (paa

Aakirkebys Grund), opf. 1869 (Brandkapt. D. J. Nielsen) med en 1919 tilbygget Aandssvageafdeling for Amtet. Mod N. ved Ekkodalen *Almindingen Jærnbane-stat.* paa Aakirkeby-Gudhjem Banen (desuden lidt sydligere *Skørrebro, Hpl.*), Skovridergaarden *Rømersdal* (tidl. „Eskeviske“), opkaldt efter Hans Rømer (se p. 592) og *Bornholms Folkehøjskole*, opført 1893 (tidligere i Øster-Marie S.) med Festplads i Ekkodalen, en af de ejendommeligste og skønneste Mødepladser i Landet med de høje, lodrette Klippevægge bagved den af Granit opf. Talerstol. Noget S. for Aakirkeby *Ugleenge* (Egla Enge), Huse, med Jærnbane-stat. paa Rønne-Neksø Banen og mod Ø. *Langemyregd.* med Jærnbanehpl. Ved

Kysten *Risegaard*, Ladeplads („Munkerup“ er et nyere Navn, som er helt fremmed i bornh. Sprog) og Fiskerlejet *Boderne*, hvor Baade kan ligge i Ly bag Resterne af en Læmole, som dog ikke er over Vandet. I Sognet er to Andelsmejerier, *Brodal* og *Bøsthøj*, flere Cementstensbrud, hvoraf det største ved *Limensgade*, Huse (allerede nævnt 1569), et andet er nylig anl. ved *Lille-Duegaard*, 5 Savværker, hvoraf *Almindingsens Savværk* ved Ekkodalen er det største, og flere Møller. Saml. af Gde og Hse: *Faareby* (1664 Faarebye), *Egeby* (1433 Ekeby), med en af Øens gl. Stubmlr., *Kalby*, *Hundshale* og *Grødby*; Saml. af Hse: *Bodelyngen*, *Limensgade*, *Riseskov*, *Løkkemark*, *Skagelfaldet*, *Vallensgaards-huse*, *Sletteenge*, *Højlyngen* og *Grammegaarde*. — Større Gde: *Vallensgaard* (Proprietærgd., 1541 Vallandsgaarden), 22,5 Td. H., Ejds. 200, Jordv. 136; c. 194 ha, deraf Ager 110, Eng 20, Skov 33, Mose 22, Hede 8. *St.-Munkegaard*, 18 Td. H., Ejds. 115, Jordv. 77; c. 61 ha, deraf Ager 54, til Gden hører en Vandml. (Bøsthøjgd. er lagt ind under den). *Langemyregd.*, 15 Td. H., Ejds. 108, Jordv. 76; c. 74 ha, deraf Skov 4, Hede 10, Resten Ager. *Brogd.*, 15,3 Td. H., Ejds. 98, Jordv. 62; c. 55 ha. *Lavegd.*, 13,8 Td. H., Ejds. 107, Jordv. 74; c. 63 ha, deraf Eng 8, Resten Ager. *Soldatergd.*, 13 Td. H., Ejds. 106, Jordv. 72; c. 57 ha, deraf 52 Ager. *St.-Bukkegd.*, 13,3 Td. H., Ejds. 94, Jordv. 58; c. 46 ha, deraf 43 Ager. *St.-Hallegd.* (1530 Halægardtt), 15,3 Td. H., Ejds. 135, Jordv. 88; c. 100 ha, deraf Ager 75, Skov 21. Andre Gde: *Kannikegd.*, *St.-Myregd.*, *St.-Loftsgd.*, *Vejrmollegd.*, *Risegd.*, *L.-Munkegd.*, *St.-Duegd.*, *St.-Bakkegd.*, *Ll.-Myregd.* (1625 Myrregardt), *Bækkegd.* (1625 Beckgaard), *Pibergd.* (1664 Pibergaarden), *Sauskærregd.* (1664 Sausfchiergd.), *Bagergd.* (1664 Baggergardt), *Spidlegd.* (1530 Spedelegaarin).

Aaker S., et Kirkesogn med Aakirkeby, med egen Kommune, delt i 2 Sandemandsdistrikter, har Tingsted i Neksø og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 6. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. Lægd. 25 (østre) og 26 (vestre Distr.).

Vallensgaard, en af de gl. Herredsfogedgaarde, blev inddraget under Hammershus af det lybske Raad, som ²⁹/₄ 1541 overdrog den i arvelig Eje til Carsten Luneborg, som havde genopbygget den og 1555 solgte den til Schweder Kettingk. Denne, der fik gl. Brev paa, at Gaarden maatte have adl. Friheder, samt at disse maatte være arvelige, gav Gaarden Taarn og byggede Bryggers; efter at være afsat som lybsk Hovedsmand paa Bornh. lejede han den ud til den sidste lybske Foged Mattheus Tideman og solgte den 1577 med Fr. II's Billigelse til Admiral Sylvester Francke, som atter 1580 solgte den til Øens Lensmand Henrik Brahe, † 1587. Fr. II ønskede nu selv at træde ind i Købet for Vildbanens Skyld, men Brahe hævdede Gaardens Besiddelse. Hans Datter Else Brahe bragte den til sin Mand Henrik Ramel, hvis Datter Sophie ²⁰/₂ 1635 skødede den til Malte Juel, med hvem Chr. IV førte Magelægsforhandlinger 1638. Hans Datter Maren Juel, Enke efter Sten Redtz, skødede den ⁹/₁₁ 1688 til Landsdommer Ancher Anthoni Müller, der ⁵/₇ 1694 forgæves søgte om at faa den oprettet til en adl. Sædegd. med de 227 Td. H., han ejede i alt inden for 1¹/₂ Mil fra Hovedgden. Den er endnu i Slægtens Eje; nuv. Ejer er A. V. L. Müller. (J. A. Jørgensen, Vs. Hist., Rønne 1907; Bornh. Saml. XI, 1917, p. 130 flg.). Paa Gaardens Grund i Ekkodalen er ²⁸/₈ 1898 afsl. et Mindesmærke for Præsten P. C. Trandberg († 1896) med Bronzebuste.

Landgilden af *Kannikegd.*, der var bygget paa Sognets gl. Kirkegaard (se p. 581), tillige med Aa Kirkes Kanonikat skænkede Fr. III ¹³/₁₂ 1659 til Præsten Poul Hansen Anker som Belønning for hans Deltagelse i Opstanden 1658. — *Myregd.* tilhørte 1606 Jørgen Gagge, hvis Søn Sivert Gagge paa Gr. af sit Forhold ved de Svenskes Erobring af Landet blev landsforvist 1646, men senere blev benaadet og 1651 fik gl. Brev paa at maatte beholde Myregd. for sin og Hustrus Livstid; Enken, Kirstine Køller, døde 1667. Kronen brugte den til Officersgd. for Lieutn. Iver Christoffersen Galschiøtt til 1683, derefter for Oberstlieutn. Andreas Buggenhagen († som Kommandant 1699) til

deraf Jordv.: 4296. Areal: 5685 ha, hvoraf (1912) besaaet med Hvede 163 ha, Rug 380, Byg 405, Havre 389, Blands. til Modenhed 424, Kartofler 102, Foderroer 480; Brak udgjorde 448 ha, Grønfoder og Græsning 1562, Haver o. l. 83, Tørvemoser 5, Skov 608, Heder 216, Stenmarker og Klitter 113, Vandar. 21. Kreaturhold (1920): 1030 Heste, 5054 Stk. Hornkv. (deraf 2736 Køer), 61 Geder, 610 Faar, 1916 Svin (1914: 4798).

I Sognet: *Aa Kirke* (se p. 575; Sognet: 1433 Akkre Sogn; 1581 Oeker), *Kirkeskolen, Nordre-, Østre- og Søndre Skole* samt *Grødby Skole, Fattiggård* (paa

Aakirkebys Grund), opf. 1869 (Brandkapt. D. J. Nielsen) med en 1919 tilbygget Aandsvageafdeling for Amtet. Mod N. ved Ekkodalen *Almindingen Jærnbane-stat.* paa Aakirkeby-Gudhjem Banen (desuden lidt sydligere *Skorrebred, Hpl.*), Skovridergaarden *Rømersdal* (tidl. „Eskeviske“), opkaldt efter Hans Rømer (se p. 592) og *Bornholms Folkehøjskole*, opført 1893 (tidligere i Øster-Marie S.) med Festplads i Ekkodalen, en af de ejendommeligste og skønneste Mødepladser i Landet med de høje, lodrette Klippevægge bagved den af Granit opf. Talerstol. Noget S. for Aakirkeby *Ugleenge* (Egla Enge), Huse, med Jærnbane-stat. paa Rønne-Neksø Banen og mod Ø. *Langemyregd.* med Jærnbanehpl. Ved

Kysten *Risegaard*, Ladeplads („Munkerup“ er et nyere Navn, som er helt fremmed i bornh. Sprog) og Fiskerlejet *Boderne*, hvor Baade kan ligge i Ly bag Resterne af en Læmole, som dog ikke er over Vandet. I Sognet er to Andelsmejerier, *Brodal* og *Bøsthøj*, flere Cementstensbrud, hvoraf det største ved *Limensgade*, Huse (allerede nævnt 1569), et andet er nylig anl. ved *Lille-Duegaard*, 5 Savværker, hvoraf *Almindingsens Savværk* ved Ekkodalen er det største, og flere Møller. Saml. af Gde og Hse: *Faareby* (1664 Faarebye), *Egeby* (1433 Ekeby), med en af Øens gl. Stubmlr., *Kalby*, *Hundshale* og *Grødby*; Saml. af Hse: *Bodelyngen*, *Limensgade*, *Riseskov*, *Løkkemark*, *Skagelfaldet*, *Vallensgaards-huse*, *Sletteenge*, *Højlyngen* og *Grammegaarde*. — Større Gde: *Vallensgaard* (Proprietærgd., 1541 Vallandsgaarden), 22,5 Td. H., Ejds. 200, Jordv. 136; c. 194 ha, deraf Ager 110, Eng 20, Skov 33, Mose 22, Hede 8. *St.-Munkegaard*, 18 Td. H., Ejds. 115, Jordv. 77; c. 61 ha, deraf Ager 54, til Gden hører en Vandml. (Bøsthøjgd. er lagt ind under den). *Langemyregd.*, 15 Td. H., Ejds. 108, Jordv. 76; c. 74 ha, deraf Skov 4, Hede 10, Resten Ager. *Brogd.*, 15,3 Td. H., Ejds. 98, Jordv. 62; c. 55 ha. *Lavegd.*, 13,8 Td. H., Ejds. 107, Jordv. 74; c. 63 ha, deraf Eng 8, Resten Ager. *Soldatergd.*, 13 Td. H., Ejds. 106, Jordv. 72; c. 57 ha, deraf 52 Ager. *St.-Bukkegd.*, 13,3 Td. H., Ejds. 94, Jordv. 58; c. 46 ha, deraf 43 Ager. *St.-Hallegd.* (1530 Halægardtt), 15,3 Td. H., Ejds. 135, Jordv. 88; c. 100 ha, deraf Ager 75, Skov 21. Andre Gde: *Kannikegd.*, *St.-Myregd.*, *St.-Loftsgd.*, *Vejrmollegd.*, *Risegd.*, *L.-Munkegd.*, *St.-Duegd.*, *St.-Bakkegd.*, *Ll.-Myregd.* (1625 Myrregardt), *Bækkegd.* (1625 Beckgaard), *Pibergd.* (1664 Piber-gaarden), *Sauskærregd.* (1664 Sausfchiergd.), *Bagergd.* (1664 Baggergardt), *Spid-legd.* (1530 Spedelegaarin).

Aaker S., et Kirkesogn med Aakirkeby, med egen Kommune, delt i 2 Sandemandsdistrikter, har Tingsted i Neksø og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 6. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. Lægd. 25 (østre) og 26 (vestre Distr.).

Vallensgaard, en af de gl. Herredsfogedgaarde, blev inddraget under Hammershus af det lybske Raad, som ²⁹/₄ 1541 overdrog den i arvelig Eje til Carsten Luneborg, som havde genopbygget den og 1555 solgte den til Schweder Kettingk. Denne, der fik kgl. Brev paa, at Gaarden maatte have adl. Friheder, samt at disse maatte være arvelige, gav Gaarden Taarn og byggede Bryggers; efter at være afsat som lybsk Hovedsmand paa Bornh. lejede han den ud til den sidste lybske Foged Mattheus Tideman og solgte den 1577 med Fr. II's Billigelse til Admiral Sylvester Francke, som atter 1580 solgte den til Øens Lensmand Henrik Brahe, † 1587. Fr. II ønskede nu selv at træde ind i Købet for Vildbanens Skyld, men Brahe hævdede Gaardens Besiddelse. Hans Datter Else Brahe bragte den til sin Mand Henrik Ramel, hvis Datter Sophie ²⁰/₂ 1635 skodede den til Malte Juel, med hvem Chr. IV førte Magelægsforhandlinger 1638. Hans Datter Maren Juel, Enke efter Sten Redtz, skodede den ⁹/₁₁ 1688 til Landsdommer Ancher Anthoni Müller, der ⁵/₇ 1694 forgæves søgte om at faa den oprettet til en adl. Sædegd. med de 227 Td. H., han ejede i alt inden for 1¹/₂ Mil fra Hovedgden. Den er endnu i Slægtens Eje; nuv. Ejer er A. V. L. Müller. (J. A. Jørgensen, Vs. Hist., Rønne 1907; Bornh. Saml. XI, 1917, p. 130 flg.). Paa Gaardens Grund i Ekkodalen er ²⁸/₈ 1898 afsl. et Mindesmærke for Præsten P. C. Trandberg († 1896) med Bronzebuste.

Landgilden af *Kannikegd.*, der var bygget paa Sognets gl. Kirkegaard (se p. 581), tillige med Aa Kirkes Kanonikat skænkede Fr. III ¹³/₁₂ 1659 til Præsten Poul Hansen Anker som Belønning for hans Deltagelse i Opstanden 1658. — *Myregd.* tilhørte 1606 Jørgen Gagge, hvis Søn Sivert Gagge paa Gr. af sit Forhold ved de Svenskes Erobring af Landet blev landsforvist 1646, men senere blev benaadet og 1651 fik kgl. Brev paa at maatte beholde Myregd. for sin og Hustrus Livstid; Enken, Kirstine Køller, døde 1667. Kronen brugte den til Officersgd. for Lieutn. Iver Christoffersen Galschiøtt til 1683, derefter for Oberstlieutn. Andreas Buggenhagen († som Kommandant 1699) til

1692. Kronen solgte den ved Fællesauktionen 1744. — *Spidlegd.* er omtalt under Hospitalet i Aakirkeby. Ved Gaarden ved en Brink ned mod Læsa findes Fundamenter af Skt. Jørgens Kapel (fredl.), fremdragne i 1918 af Nationalmus.; Murene er af Cementsten, og Bygningen har været c. 12 m lang og 6,5 m bred i indiv. Maal; i Ø. findes Fundam. af et Alter, i S. og V. Døre. — *Store-Hallegd.* solgtes $17\frac{1}{8}$ 1490 af Mogens Pedersen til Peder Lang og af dennes Dattersøn Jørgen Brahe 1553 til Peder Oxe; ved Magelæg 1578 efter dennes Død kom den til Kronen, som solgte den ved Auktionen 1744. — *Sortegd.* ejedes 1598 af Hans Suordtt, *Brandsgd.* 1598 af Jens Brand, *Munkegd.* 1625 af Peder Munck, *Pæregd.* (Pederegd.) 1682 af Peder Rasmussen, og *St.-* og *L.-Bukkegd.* 1625 af Jep og Mads Buck, efter hvis Slægt Gaardene vel har Navn. — I Sognet findes, foruden Præstegaarden, fra gl. Tid 3 Proprietærgde, 67 Selvejerdge og 25 Vornedegde.

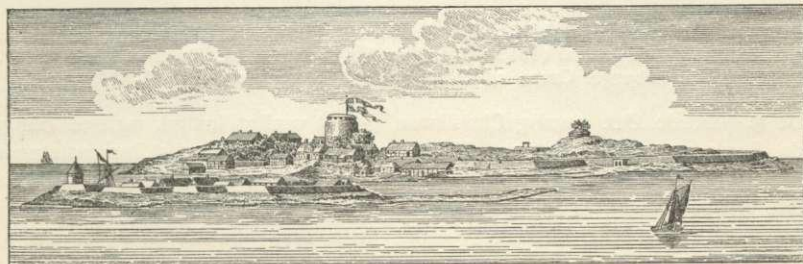
Ved *Ugleenge* (Egla Enge) stod Slaget 1535, hvor Lübeckerne sejrede over Bornholmerne (se p. 532).

Vod *Store-Loftsgd.* ved Grødby Aa fandtes 1755 af Niels Birch for første Gang Porcellænsjord (se C. Nyrop, Den gl. Porcellænsfabr., p. 19, Kbhvn. 1878). — Ved Aaløbene, navnlig ved *Boderne*, findes de „bornh. Diamanter“, Bjærgkrystaller, der er udkrystalliserede i Mergelnyrer („Diamantkugler“); de søges nu ikke meget, men fandt i sin Tid en ret stor Afsætning (1792 afsattes 1080 Stkr.), da de brugtes til Smykker. — Ved *Vasagaard*, smukt liggende ved Læsa, er der en høj, stejl Skiferstenskrænt, der er meget søgt af Geologer.

Ø. for Kastelsgaarden findes paa en Bakketop Rester af en gl. Borgvold.

Af de i Sognet kendte c. 60 Gravhøje er 12 fredl., de fleste ret anselige, deribl. ved L.-Munkegd. en 7 m høj Høj, ved 11. Vornedegd. en 6 m høj Høj, N. for Ugleenge den anselige *Svendshøj* og Ø. for Limensgade *Store-Bøsthøj*, hvori 3 større, stenatte Gravkister ses. Ved Jættedalen ligger en stor, fredl. Jættestue, hvis Kammer er næsten mandshøjt, og ved L.-Bakkegd. og Vasagd. 2 fredl. Granitsten med skaalformede Fordybninger. Ved Grødby har der i Oldtiden været forsk. Gravpladser; der er her truffet en enkelt Grav fra Stenalderen, flere Grave fra Bronzealderen og fra den ældre Jernalder en Gravplads med c. 100 Brandpletter. Ved Egeby er fredl. et Jordstykke med c. 100 Røser og nogle Skibssætninger. Af Bautasten har Sognet indeholdt adskillige, saaledes ved Grødby c. 70, hvoraf nu kun enkelte er bevarede (1 af disse fredl.), og NV. for Aakirkeby ligeledes en større Samling.

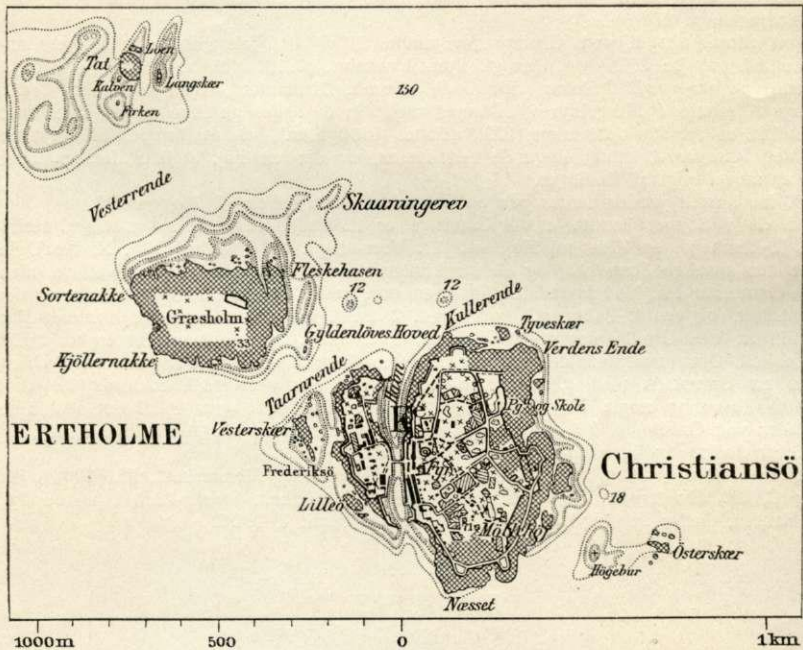
Litt.: J. Carlsen, Om Pesten i Aaker S., i „Naturen og Mennesket“, III, 1890, p. 149 fig.; C. Th. Christensen, Uddr. af Aaker Kirkeb., i Kirkeh. Saml. 4. R. I p. 469 fig.; N. Hansen, Aaker Præstegd. i 200 Aar, i Bornh. Saml. I, 1906.

Christiansø. Efter Thurahs Bornholm 1754.

Christiansø eller *Ertholmene*, den lille Øgruppe, som ligger c. 20 km N. for Svaneke og 18 km NØ. for Gudhjem under $55^{\circ} 19' \text{ n. Br.}$ og $2^{\circ} 36' 30'' \text{ ø. L. f. Kbhvn.}$ — $15^{\circ} 11' \text{ ø. L. for Grw.}$ —, bestaar af 3 Øer, *Christiansø* (Christiansholm), *Frederikso* (Frederiksholm) og *Græsholmen*, et større Skær mod N., *Tat*,

og nogle mindre omgivende Skær, *Vester- og Østerskær* samt *Tyveskær*, tils. 39 ha. Christiansø (før Kirkeholmen), c. 710 m fra N. til S. og 430 m bred, er 22,3 ha; Frederikssø (eller Lilleø, før Bodholmen), c. 440 m fra N. til S. og 160 m bred, er c. 4 ha, Græsholmen c. 11 ha. Det er Klippeøer, til Dels dækkede med et tyndt Lag Jord; højeste Punkt er Møllebakken, 22 m, paa den stærkt kuperede Christiansø. Kun denne og Frederikssø er beboede; Græsholmen (højeste Punkt 10 m) er helt udyrket, dog til Dels græsbevokset, og Tilholdssted for store Skarer af Fugle, som Maager og Edderfugle („Aaboer“), som er fredede siden 1898 og saa tamme, at de ofte ligger i Havnen.

Befolkning i 1921: 117 (1801: 494, 1850: 363, 1901: 212), boende i 38 Gde og Hse. Areal: 39 ha, hvoraf (1919) dyrket med Kartofler 3 ha, Haver o. l. udgjorde 3 ha, Plantager 1, bebygget Grund og Gaardsplads 7, Stenmarker o. l. 25.

De to beboede Øer, navnlig Christiansø, gør et venligt Indtryk med de mange vilde Roser, smaa Haver (især „Kommandanthaven“), to smaa Træplantninger, „Kongens Have“ og „Stiboltsminde“ — en Kampesten med Indskr. fortæller, at „disse tvende Lunde“ er anl. 1771 af Kommandant C. H. Stibolt, og en lille botanisk Have, anl. af Dir. Stephan Nyeland (hvis Bolig, „Bella vista“, er det gl. Fæstningsbryggeri); mod N. ligger „Rugmarken“, en Græsmark, til Dels anvendt til Havebrug. Ogsaa Morbærtræet og Vinranken trives godt i varme Somre. Der er flere naturlige Klippcisterner med rigeligt ferskt Vand („Storebrønd“, hvorfra der er Vandledning til „Gaden“, se ndfr., „Kildedalsbrønden“, „Mindebrøndene“ i Lunden, „Præstedammen“, før „Salomons Br.“, og „Sirenedammen“). Der dyrkes en Del Kartofler, men Hovederhvervet er Fiskeriet, af Sild om Sommeren og Torsk og Laks om Efteraaret og Vinteren (tidligere tog man derover om Vinteren

for at drive Laksefiskeri, se under Gudhjem p. 628). Nu er der 25 Fiskere med 3 Dæks- og 13 Sættebaade, hvoraf 3 med Motor; Sommeren 1919 fangedes 38,500 Ol Sild til 42,000 Kr., 1919-20 4660 kg Laks til 17,560 Kr. samt 36,000 kg Torsk (se i øvrigt Fiskeriberetn. under Svaneke p. 566). Der skydes en Del Sæler. Der er ingen Kreaturer, kun 2-300 Høns samt nogle Gæs og Ænder.

Paa *Christiansø* ligger Kirken (se ndfr.) og den nye Præstebolig (den gl. var først paa Frederikso, senere ved Stiboltsminde) med Skolen. S. for Kirken *Storetaarn* („Kastellet“), en stærk, af Kamp opf. ringformet Bygning, i Gnmst. 25 m udv. og over 21 m indv., med en indre Gaard; Bygningen, der nu er uden Tag, havde før to Stokv., hvoraf det nederste benyttedes til Tøjhus, Ammunition, Magasin m. m. samt Garnisonskirke, før den nuv. Kirke opførtes, medens øverste

Christiansø Havn.

Stokv. dannede et med 16 Skydeskaar forsynet lukket Batteri, hvor Kanonerne stod monterede som paa et Skibsdæk. Nu anvendes Bygningen til Fyr, idet der i den ene Side af den cylindriske Bygning, paa hvis indvendige Mure Røn og Akselbærtræ breder sig, er opf. et hvidt Fyrtaarn, der rager lidt op over Bygningens Rand; det er et hvidt Blinkfyr (Et-Blink hver 30. Sek.), Flammens Højde 28 m, Synsvidden 15,5, Lysevnen 25 Sm. (Taarnet er opf. 1804 med Blinkfyr, senere forandret til Spejlfyr, fra 1879 Blinkfyr); Taagesignal gives med to Sirener, anl. 1890, hvoraf den ene paa Møllebakken, hvor der før stod en 1761 opf. Mølle. Af andre Bygninger nævnes den gl. Kommandantbolig (nu Kbmdshdl. og Gæstgiveri), Artillerivagten („Ravellinen“, opf. 1836), Infanterivagten (nu traadløs Telegrafst.), Proviantforvalterboligen og Kasernebygningerne, der danner den smalle Gade (som en Gade i Nyboder i Kbhvn.); ved Havnen et stort gult Pakhus. Paa *Frederikso*, hvor der ogsaa er en „Gade“ mel. Kasernebygninger, og hvor der findes en Del Silderøgerier, ligger *Lilletaarn*, et mindre, rundt Fæstningstaarn opf. 1685, ligeledes af Kamp, med et spidst Tag (nederste Del har været brugt bl. a. som Militærfængsel, øverste først som Batteri, 1853 som Kolerallasaret,

senere som Teater), endvidere en to Stokv. høj, 1824 opf. Bygning, der har været benyttet som Statsfængsel (Dampe), og en Bygning („Maanen“), tidligere „vestre Kaserne“, nu anvendt som Danselokale, naar Orlogsmænd besøger Øerne. Af Batterierne, der er forbundne ved svære Kampestensmure, nævnes paa Christiansø Kongens (el. Couchérons), Dronningens, Juels, Gyldenløves og Rantzaus, paa Frederikso Søhesteds og Spans Batteri (ogsaa paa Græsholmen har ligget et, Stjerneskanen, se ndfr.). Christiansø og Frederikso forbandtes før ved en c. 30 m lang Flydebro af Træ, som 1912 er bleven afløst af en Jærnhængebro. Paa begge Sider af Broen ligger Havnen, c. 460 m lang, men højst 125 m bred; Nordhavnen er 7,5, Sydhavnen 5,6 m dyb; men det sydl. Indløb har kun 4,7 m; Broen kan aabnes, saa at Skibe med indtil 5 m dybgaaende kan passere; Havnen er omtr. altid tilgængelig, enten fra S. eller N., men meget urolig og ofte med stærk Strøm; kun i Sydhavnens Østside er der Bolværk; Havnen har nu egentlig kun Betydning som Fiskerihavn; der er Lodstvang (2 Lodser) for Skibe paa 30 T. og derover. Paa Øen er Redningsstation.

Christiansø har Tingsted i Svaneke og hører under Retskr. Neksø Kbst. m. m., Neksø Skattekr., Østre Skyldkr., Amtets 2. Folketingskr., 4. Forligskr. og 6. Udskrivningskr. 14. Lægd, men sorterer i øvrigt, uden at udgøre nogen særegen Kommune, under Marineministeriet, der ejer Kirken. Præsten er tillige Førstelærer; desuden er der bl. a. en Organist (tillige Sang- og Gymnastiklærer), og en Forvalter, som ogsaa varetager Toldforretningerne.

Kirken (oprindl. opf. som Smedje under Krigen med Engl.), indrettet 1821, ombygget 1852, er hvidkalket og bestaar af et med en langstrakt Hvælv. dækket Skib og et Vaabenhus. Altertavlen er en simpel Søjlebygning — over hvilken Prædikestolen — med Gibskopier efter Thorvaldsens Christus, og Apostlene Mathæus og Peder; smukt guldbroderet Alterklæde, skænk. 1903 af Elisabeth Garde, Datter af Øens sidste Kommandant, Admiral H. G. F. Garde († 1885); paa Alteret to Messingstager fra 1654; i Alterbægeret staar, at det 1732 blev skænk. til Øens Garnisonskirke. Lysekroner, ophængt 1905, fra Dronningens Kahyt paa Dannebrog. Orgelet er skænk. 1852 af Fr. VII. Ved Kirken er et Klokkestativ.

Paa Kirkegaarden, indv. ^{25/10} 1684, S. for Storetaarn, er der Monumenter for Proviantforvalter H. H. Tønder, † 1706, øvenævnte H. C. Stibolt, † 1779, Interimskommandant A. A. Kohl, † 1795, og Anne Marie, f. Søderberg, g. m. Kommandant H. E. Wulff. Paa Kirkegaarden har været en Gravkælder („Hofmans Kapel“), hvori der indtil 1887 var 3 balsam. Lig af Kommandant, Major H. Hofman, † 1709, hans Hustru, † 1711, og en Kapt. Bille, der som Lig skal være bragt i Land fra et forbisejlende Orlogsskib; Kælderen er nu nedrevet og Ligene nedgr. paa Kirkegaarden. — Ogsaa paa Frederikso har der været en Kirkegd., vistnok anl. 1688, hvor bl. a. Koleralignene fra 1853 jordedes, ligesom paa Græsholmen, indv. ^{2/12} 1684 (i 1685 skal her være jordet 38 Lig i Løbet af et Par Dage), og atter 1811 indviedes her en Kirkegd. Før Christiansø 1684 fik sin Kirkegd., begravedes to Øboer paa Gudhjem Kirkegd.

Ertholmene har indtil Chr. IV's Tid været nøgne og ubeboede. Jordfaste Oldtidsminder findes ikke; vel kendes enkelte Oldsagfund (i Nationalmus. findes en Stenøse og en Guldfigerring fra Jærnald., der er fundne her), der kunde vidne om, at Øerne af og til har været besøgte i Oldtiden. Kun Fiskere, navnlig fra Gudhjem besøgte dem. Dronn. Margrethe skal for at ave Fetaljebrodrenes Sørøveri i Østersøen c. 1397 have paatænkt at bygge en fast Borg her. Senere indkrævede den danske Konge Told af de Fiskere, der tyede hertil i Fisketiden; endnu 1607 laa her 55 Baadelag fra Bornh., Skaane, Møn og Pommern. Efter Tabet af Skaane fandtes det nødvendigt at have en Orlogshavn ved Bornh.; 1662 undersøgte Oberst H. Ruse Forholdene og tilraadede Havne- og Fæstningsanlæg baade paa Ertholmene og ved Hammershus (Hammer Sø, se Dske Saml. 2. R. V, p. 124). Nye Undersøgelser foretoges 1680 af Admiral H. Span, som anbefalede Ertholmene som det mest passende Sted. Planen stilledes dog i Bero, formentlig fordi man helst ønskede Havnen ved Bornh. selv. Et passende Sted mente man at have

fundet ved Arnager (se p. 598), og for at prøve dets Sikkerhed stationerede man en Fregat der i Vinteren 1683-84; men den forliste, og man bestemte sig da endelig for Ertholmene, som 1683 atter var blevne undersøgte og anbefalede af Brødr. Juel og Chr. Sehested. 1684 sendtes en Kommission derover med Materialer og Kanoner, og Arbejdet paabegyndtes, ledet af Oberst Ant. Coucheron. Under stor Højtidelighed lagdes ¹⁹/₆ 1684 Grunden til det store Taarn*) og ²⁰/₅ 1685 til Taarnet paa Frederikssø, hvorhos Fæstningen ¹⁴/₁₀ 1684 fik Navnet Christiansø (1687 besøgte Chr. V Øerne). Foruden disse Taarne anlagdes Batterier ved Indløbene til Havnen, og Magasiner og Kaserer opførtes; ligeledes anlagdes Cisterner og Haver, hvortil Jorden hentedes fra Bornh. Foruden de nævnte Batterier anlagdes senere nogle Batterier paa de Steder af Christiansø, hvor en Landgang var mulig, og efterhaanden forenedes Batterierne ved Forbindelseslinjer for Infanteri. Begge Øerne fremtraadte saaledes til sidst som helt omgivne med høje, med Kanoner bestykkede „Ringmure“, der tog sig ret imponerende ud; men de var kun opf. af tilhugne Sten uden Kalk. Ligeledes var de ved Indløbene anlagte Havnedæmninger og Brohoveder for svagt konstruerede, Havnen var ogsaa for smal til Krigshavn, og i Løbet af 18. Aarh., saaledes 1759 og 1768, udsendes derfor stadig nye Kommissioener til Øerne, nye Planer udarbejdedes, og ikke ubetydelige Bekostninger anvendtes paa Forbedringer, uden at det hjalp. Fæstningens Kommandant var i Beg. en Officer af Landmilitæretaten (den første var Coucheron), men fra 1741 hørte den under Søetaten. Græsholmen var ogsaa en Tid lang inddraget i Befæstningen, men den derpaa anl. Stjerneskanse opgaves senere og nedreves til Dels i 1808-13, i hvilke Aar der udførtes betydelige Arbejder til Befæstningens Forbedring. I 1851 undersøgtes for sidste Gang Fæstningens Tilstand, og da det viste sig, at en forsvarlig Befæstning vilde koste c. 340,000 Rd. og i Krigstid fordre en Garnison paa 1400 Md., og da Fæstningen under de forandrede politiske Forhold ikke længere kunde have den Betydning som før, bestemtes ved kgl. Res. af ²/₅ 1855, at den skulde nedlægges, dog saaledes at Havnen fremdeles vedligeholdtes af Staten som Nødhavn, ligesom ogsaa Lodseriet og Fyretabslissementet opretholdtes; 1863 inddrogtes Resten af den militære Besætning. Den eneste Gang, Fæstningen havde bestaaet en alvorlig Prøve, var, da den ²⁴/₁₀ 1808 blev angrebet af en engl. Flotille paa 2 Linieskibe og 6 mindre Skibe; men Kommandanten, Kapt. J. H. A. V. Kohl, der blev saaret under Kampen, slog Angrebet tilbage (se M. C. Bech, Ungdoms-Erindr., i Clausen og Rist, Mem. og Br. XII p. 116 flg.). — Øen har flere Gange modtaget Besøg af fyrstl. Personer. Peter den Store kom dertil 21. 22. Aug. 1716; 1833 og 1841 var Fr. VII der som Prins og 1851 som Konge, og Fr. VIII som Kronprins, og Chr. X (1912 og 1913) har besøgt Øerne.

Af Statsfanger paa Chr. nævnes: Baron Winterfelt 1722 (til Bornh. 1723), Kaptltn. Jens Kiøge 1727 (frigiven 1730), Kapt. J. G. Sidenburg 1728 († 1736), Præsten Peder Chr. Piper 1734 (virkede som Huslærer med Ophold i Degneboligen, † 1749), hans Broder V. Fr. Piper 1738, Studiosus Urban Reindorff 1740 († 1763), Søkadet Mogens Holck 1744 (rømt 1749), hans Broder Eiler Holck 1747 († 1756?), Præsten C. F. Gierlach († 1753, se Kirkeh. Saml. 4. R. X p. 310), Kapellan Ove Pedersen Kleve 1749 († i Rønne 1779), Didrik Langebech 1753, Præsten P. Lorentzen Nørholm 1753, Overretsadvokat G. Schade 1761 (til Bornh. s. Aar), Lieutn. Walterstorff 1772 (frigiven 1774), Oberst L. R. Müller Baron v. Aarvangen 1818 (til Citadellet i Kbhvn. 1831, † her 1832, se Personalh. Tidsskr. 4. R. III), Dr. med. P. Fabricius 1775-79 († i Rønne 1817) og Dr. J. J. Dampé 1826-41 med en kort Afbrydelse 1832, da han førtes til Citadellet i Kbhvn., fordi der var blevet indrettet en Karantæneanstalt paa Christiansø (fra 1841 i Rønne, frigiven 1848; se Hist. Tidsskr. 6. R. V p. 555, og C. Lynge, Fangen paa Chr., Odense 1904).

Om et pietistisk Røre paa Chr. 1733 se Kirkeh. Saml. 4. R. I p. 640 flg. og 5. R. VI p. 170 flg. — Om en Krigsretsdom 1744 se M. K. Zahrtmann, i Festskr. til Jul. Petersen, Kbhvn. 1910, p. 85 flg.

Litt.: J. C. Fick, Beskr. over Christiansø, Indvaanere og Levemaade, i Journ. f. Politik 1808, II p. 261 flg. — C. V. Hertel, Ny udførl. Beskr. over den vigtige danske Søefæstning Christiansø osv. Af en tysk Rejse-Journal for 1807 [J. C. Fick, Meine

*) Paa den Medaille, der sloges i Anledningen, stod paa Latin flg. Indskrift: „Ertholmene, hidtil Fiskernes Tjenerinde, nu Østersøens Beherskerinde, hidtil ugæstmild ved sine Klipper, utilgængelig ved sine Skær, nu — 1684 ved Chr. V's mere end herkuliske Bedrift — Østersøens Beskytterinde, de søfarendes Tilflugt, Rigernes Pryd; fra sin Klippeborg aver den Fjendtligheder, Venner modtager den mildt, kaldes herefter Christiansø“.

neueste Reise, Erlangen 1807], Aalborg 1809. — J. C. Curdts, Indberetn. til højere Bedømmelse, Kbhvn. 1822. — K. A. Gosselman, Besök på Ertholmarne i Nov. 1842, Stockholm 1842. — C. Hedemann, „Erth.“, i Folkekal. for Danm. 1856, p. 75 flg. — Bidr. til Fæstningen Christiansøs Hist., i Nyt Arkiv. f. Søværnen I p. 359 fl. (se ogsaa stds. p. 239). — E. Marquard, Et gl. Brev fra Christiansø, i „Fra Ark. og Mus.“ III. — E. Søeborg, Fr. VII's Besøg paa C. 1851; Bornh. Saml. V, 1911. — S. Forf., Et Besøg paa Chr., stdst. IX, 1915. — J. Bulmer, Kristiansø, stds. X, 1916. — J. Rung, Kristiansø, „Fra alle Lande“ 1870 II. — C. A. Sparre, Nogle Optegn. om den i 1855 nedlagte Fæstning Christiansø (Aarhus 1886), Manusk. i St kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., 2257 4to. — P. de Løwenørn, Udførlig Beskr. af det i 1804 paa Chr. anlagte Blinkfyr. Kbhvn. 1807.

DE VIGTIGSTE FORKORTELSER.

A/S = Aktieselskab.	H. eller Hartk. = Hartkorn.	Km. = Kommune.
Arkt. = Arkitekt.	ha = Hektar.	Kr. = Kredse.
Bl. = Bolig.	Hpl. = Holdeplads.	m = Meter.
Blands. = Blandsæd.	Hrd. = Herred.	Ml. = Mølle.
Ejdsk. = Ejendomsskyld.	Hs. = Hus.	Pl. = Plads.
(Den samlede Vurderings-	Jordv. = Jordværdi.	S. = Sogn.
sum ved Ansættelse til	Kbmdshdl. = Købmands-	St. eller Stat. = Station.
Ejendomsskyld.)	handel.	Td. = Tønde.
F.M. = Fredet Mindesmærke.	km = Kilometer.	Vandar. = Vandareal.
Gd. = Gaard.	km ² = Kvadratkilometer.	

ANVENDTE FLADEMAAL.

Hektar:	Tønder Land:	□ Kilometer:
1 ha = ca. 1.8 Tdr. Land.	1 Td. Land = 0.55 ha.	1 km ² = 100 ha.

TAL-FORKORTELSER.

Ejendomsskylden er overalt angivet i Tusinder af Kroner, saa at for Eksp. for Grønholt Sogn Ejds. 1.834 betyder 1.834.000 Kr.

Det samme gælder Jordværdien, saa at Jordv. 1.076 betyder 1.076.000 Kr.